

Міністерство освіти і науки України
Мукачівський державний університет
Кафедра психології

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

Курс лекцій

для студентів заочної форми навчання

спеціальність 012 «Дошкільна освіта»

Мукачево
МДУ 2019

УДК 159.922.4(042.3)

Розглянуто та рекомендовано до друку науково-методичною радою Мукачівського державного університету

протокол № 23 від 23.05.2019 року

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри психології

протокол № 13 від 16.04.2019 року

Укладач:

Воронова О.Ю. – старший викладач кафедри психології

Рецензент

Етнопсихологія: курс лекцій з дисципліни для студентів заочної форми навчання напряму підготовки 6.010101 «Дошкільна освіта»/укладач О.Ю. Воронова – Мукачево: МДУ, 2019. – 50 с. (1.5 др.а.)

Анотація

Курс лекцій «Етнопсихологія» містить 5 тем, що розкривають: предмет і міждисциплінарні зв'язки етнопсихології, методологічні принципи та методи етнопсихології, проблеми етносу та нації, основні статистичні характеристики етносу, основні динамічні характеристики етносу.

Курс лекцій, запитання для самоконтролю дозволяють систематизувати та узагальнити знання студентів з предмету.

Курс лекцій призначений для студентів напряму підготовки «Дошкільна освіта» освітнього ступеню «бакалавр», заочної форми навчання.

© МДУ, 2019

ЗМІСТ

Вступ	5
Тема 1. Предмет і міждисциплінарні зв'язки етнопсихології	7
1. Етнопсихологія як галузь психологічної науки.....	7
2. Предмет і об'єкт дослідження етнопсихології.....	8
3. Поняття етносу.....	9
4. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.....	14
Тема 2. Методологічні принципи та методи етнопсихології.....	15
1. Методологічні принципи етнопсихології.....	15
2. Загальна характеристика основних методів етнопсихології.....	16
3. Метод інтерв'ю як засіб побудови моделі етнічних ситуацій.....	21
Тема 3. Проблема етносу та нації в етнопсихології.....	21
1. Психологічна характеристика етносу.....	22
2. Умови походження та модифікації етносу.....	22
3. Поняття маргінальності.....	23
4. Соціально-психологічна сутність поняття «нація». Основні етнічні та культурологічні ознаки нації.....	24
5. Поняття про національну ідентифікацію.....	26
Тема 4. Основні статистичні характеристики етносу.....	28
1. Психічний склад етносу. Структурні компоненти психічного складу.....	28
2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації. Поняття про національну ідею та шляхи її реалізації.....	30
3. Психологічна суть і зміст національного характеру.....	31
4. Поняття «етнічної свідомості» й «етнічної самосвідомості» та співвідношення між ними.....	35
Тема 5. Основні динамічні характеристики етносу.....	36
1. Проблема етнічної установки в етнопсихології.....	36
2. Етнічні стереотипи, їхня структура та зміст. Основні соціальні функції стереотипів.....	38
3. Етноцентризм: його ознаки та умови виникнення.....	42
4. Сутність етнічних конфліктів, їх об'єктивні та суб'єктивні умови виникнення.....	43
5. Види етнічних конфліктів і стадії їх розвитку.....	44
Список використаних та рекомендованих джерел	47

Вступ

Мета вивчення навчальної дисципліни – сформувати у майбутніх педагогів етнопсихологічні знання, на основі яких вони зможуть ефективно здійснювати виховну діяльність. Підготовка спеціалістів за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра відповідно до державних стандартів, встановлених освітньо-кваліфікаційною характеристикою та освітньо-професійною програмою підготовки спеціалістів вищезазначеного фахового спрямування.

Завданнями викладача, реалізація яких забезпечить досягнення цієї мети, є: ознайомлення студентів із загальною парадигмою та концепціями у галузі етнопсихології та прийомами використання методичного інструментарію цієї галузі в педагогічній практиці;

- 1) ввести студентів в проблематику етнічної і кроскультурної психології;
- 2) познайомити з культурними відмінностями, що обумовлюють особливості сприйняття і поведінки;
- 3) поглибити знання студентів про чинники диференціації народів, етнічні функції культури;
- 4) сформувати етнопсихологічні знання, на основі яких вони зможуть ефективно здійснювати виховну діяльність;
- 5) сформувати ширший погляд на особливості психології спілкування між людьми, що належать до різних етнічних груп.
- 6) формувати вміння використовувати набуті знання у практичній професійній діяльності.

В результаті вивчення даного курсу студент повинен:

знати:

- предмет і завдання етнопсихології;
- методи дослідження у етнопсихології;
- основні поняття етнопсихології; основні статичні характеристики етносу (психічний склад етносу, архетипи, ментальність, національний характер, національна свідомість, етнічна самосвідомість);
- основні динамічні характеристики етносу, такі як національні почуття, етнічні стереотипи (автостереотипи, гетеростереотипи), етнічні установки;
- види етнічних конфліктів та стадії їх розвитку;
- шляхи поведінки в етнічному конфлікті;
- шляхи подолання етнічних конфліктів;
- етнопсихологічні особливості ділового спілкування.

вміти:

- враховувати етнокультурологічні чинники розвитку особистості в організації виховного процесу;
- застосовувати адекватні методи дослідження навчально-виховного процесу;

- забезпечувати формування етнічної ідентичності та етнічної самосвідомості;
- створювати оптимальні умови для психічного розвитку і формування особистості дитини.

Загальні компетентності: здатність застосовувати знання на практиці; вміння планувати та розподіляти час; вміння працювати самостійно; здатність до прийняття рішень; здатність до аналізу та порівняння отриманої інформації з іншими джерелами; здатність до самокритики; турбота про якість виконаної роботи; здатність до письмової і усної комунікації рідною мовою; навички роботи з комп'ютером; дослідницькі навички; базові знання в галузі, необхідні для освоєння етнопсихології; базові уявлення про процеси в суспільстві, які на сучасному етапі впливають на розуміння чинників психічного розвитку особистості в онтогенезі.

Фахові компетентності: базові уявлення про чинники формування та розвитку особистості; вміння продемонструвати знання з етнопсихології; створювати психологічний прогноз вікового розвитку дитини; здатність використовувати отримані знання для аналізу психолого-педагогічних ситуацій; здатність практично застосовувати отримані знання із курсу при написанні курсових, дипломних, магістерських робіт, виконання мультимедійних презентацій.

Тема 1. Предмет і міждисциплінарні зв'язки етнопсихології

1. Етнопсихологія як галузь психологічної науки.
2. Предмет і об'єкт дослідження етнопсихології.
3. Поняття етносу.
4. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.

Рекомендована література: [1; 2; 6; 8; 11;]

Ключові поняття теми: етнос, народ, етнічні спільноти, народність, етнопсихологія, самосвідомість, етнічна самосвідомість, міжетнічні спільноти.

1. Етнопсихологія як галузь психологічної науки

Етнопсихологія (від гр. *ethnos* - плем'я, народ) – це галузь психології, що вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування та функціонування національної самосвідомості, етнічних стереотипів та установок.

Роком народження цієї науки прийнято вважати 1859 р., коли приватний доцент кафедри загального мовознавства Берлінського університету Г. Штейнталь разом із філософом М. Лацарусом почали видавати «Журнал етнічної психології та мовознавства». У своїй програмній статті «Думки про народну психологію» редактори проголосили народження нової науки – науки про пізнання народного духу.

Штейнталь та Лацарус тлумачили поняття «народний дух», по-перше, як особливе замкнуте утворення, що виражає психічну схожість індивідів, які належать до певної нації, а по-друге, як їхню самосвідомість. Зміст поняття «народний дух» може бути розкритий шляхом порівняльного вивчення мови, міфології та культури.

На початку ХХ ст. ці ідеї розвивалися і частково реалізувалися у «Психології народів» В. Вундта. У своїй грандіозній праці, робота над якою тривала з 1900 по 1920 р., він спробував визначити зміст міфу, релігії, мистецтва та інших явищ культури різних народів.

У сучасній етнопсихології існує кілька відносно самостійних напрямів:

1. Порівняльні дослідження етнічних особливостей психофізіології, пізнавальних процесів, пам'яті, емоцій, мови тощо, що теоретично та методично складають невід'ємну частину відповідних розділів загальної та соціальної психології.

2. Культурологічні дослідження, що вивчають особливості символів і ціннісних орієнтацій народної культури та нерозривно пов'язані з відповідними розділами етнографії, фольклористики та мистецтвознавства.

3. Дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей, понятійний апарат і сприйняття яких найближчі до соціології та дитячої психології.

4. Дослідження етнічної свідомості та самосвідомості, що послуговуються понятійним апаратом і методами з тих розділів соціальної психології, які вивчають соціальні установки, міжгрупові стосунки та взаємини всередині групи.

2. Предмет і об'єкт дослідження етнопсихології

Будь-який науковий напрям переростає в окрему галузь науки тільки тоді, коли починає набувати власної "самосвідомості", визначаючи своє місце серед інших наук, уточнюючи основні принципи та поняття, а в процесі уточнення основних понять визначається з об'єктом і предметом своїх досліджень.

Етнопсихологія як самостійна наука зародилась на ґрунті таких дисциплін, як етнографія, соціальна психологія, соціологія та соціальна антропологія. Тому з даними науками у неї схожий предмет дослідження – етнічні спільноти. Але у кожній з них до нього власний підхід. Якщо етнографія вивчає побут і культуру народів, то етнопсихологія – свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування, а також інші психологічні особливості етносу.

Найчіткіше визначення предмета етнопсихології, на нашу думку, дають А. Бороноев і В. Павленко. Предметом етнопсихології є соціально-психологічні риси національно-етнічних спільнот, їхній вплив на поведінку особистості, а також соціально-психологічні процеси й особливості етнічного розвитку та міжнаціонального спілкування.

Виходячи з цього визначення, автори виділяють у предметній галузі етнопсихології три дослідницьких блоки.

1. Вивчення феномену етнопсихології на двох її рівнях: власне психології та самосвідомості. Тут досліджується зміст етнопсихології у сферах культури та способу життя тієї чи іншої спільноти. У цьому блоці в рамках дослідження самосвідомості вивчається проблема «нація – особистість», тобто набуття особистістю національних рис та їхнього впливу на її життєдіяльність і поведінку, а також усвідомлення нацією власних якостей та ідентифікація себе з певною спільнотою.

Крім того, тут вивчається система народної (етнічної) педагогіки, що допомагає зрозуміти, як індивід набуває національних рис і самосвідомості під впливом культурно-духовного середовища, яке визначає його поведінку.

2. Вивчення соціально-психологічних явищ, що виникають при спілкуванні людей різних національностей.

Соціальна психологія виділяє три види спілкування: комунікативне, інтерактивне та перцептивне. Дана класифікація була запозичена етнопсихологією для власних дослідницьких проблем.

Отже, *комунікативне спілкування – це обмін інформацією між людьми, продуктами духовної сфери, ідеями, станом свідомості, почуттями. У міжетнічному спілкуванні цей процес дуже складний і залежить від активності суб'єктів спілкування, їхніх установок, клімату та способу життя народів.*

Інтерактивне спілкування – це взаємодія людей на основі спільної діяльності. Тут також є місце для дослідження етнічних проблем. Наприклад,

спостерігається, що спільній діяльності представників різних народів часто заважають різні трудові навички та звички, національний досвід в організації праці, її темпи та характер спілкування.

Перцептивне спілкування розглядається як сприймання та розуміння людьми різних національностей одне одного. Цей дослідницький блок пов'язаний із вивченням закономірностей спілкування та соціально-психологічних аспектів взаємодії представників різних етнічних груп у конкретних ситуаціях. Значне місце тут відводиться проблемі етнічних стереотипів.

3. Третій дослідницький блок етнічної психології пов'язаний із вивченням соціально-психологічних закономірностей розвитку етнічних спільнот – етногенезу.

Ці дослідження набувають особливої гостроти у зв'язку із сучасним проявом етнічної самобутності, коли в багатьох державах розв'язуються проблеми національної єдності, національної консолідації та самостійності, суверенітету, що є умовами подальшого соціально-економічного та духовного розвитку.

Крім того, етнопсихологія вивчає таку проблему, як «етнос та особистість». Адже становлення людини як особистості неможливе без етнічної культури, цінностей, традицій, без елементів свідомості та підсвідомості спільноти, до якої вона належить.

Як показує досвід, порушення цієї закономірності веде до національного нігілізму, руйнування особистості та культури, а це, у свою чергу, – до маргіналізації сучасного суспільства.

3. Поняття етносу.

У людському суспільстві завжди існувала потреба у глибокому пізнанні етнічних особливостей народів, їхньої поведінки. Ці особливості вивчалися психологами, філософами, істориками, соціологами, економістами, етнографами, культурологами, та демографами.

Проблема пізнання етнічних особливостей народів, їхнього характеру, психології та поведінки є актуальною і в наш час, оскільки різноманітні аспекти цієї проблеми набули фундаментального значення в динамічних процесах суспільного розвитку.

Етнопсихологія належить до тих наук, які вивчають лише великі групи. Великі групи створюють конкретні соціальні норми, цінності, установки, потреби, які індивід засвоює засобами навчання та виховання в малих групах.

Великі групи поділяються на два види:

1) випадкові (стихійні), вони нетривалі у своєму існуванні, швидкоутворювані та швидкокорозійовані, досить різноманітні за складом (наприклад, натовп, глядацька аудиторія, публіка та ін.);

2) закономірно утворені, які склалися в ході історичного розвитку, довготривалі, стійкі у своєму існуванні групи (наприклад, нація, народність, плем'я; професійні групи, соціальні класи, вікові групи та ін.).

Спільною особливістю великих груп є наявність специфічних регуляторів поведінки. Такими регуляторами є звичаї, традиції, обряди, які зумовлені суспільною практикою даної групи. Єдність особливостей життєвої позиції групи з регуляторами поведінки характеризує спосіб життя групи. Дослідження способу життя передбачає вивчення форм спілкування, типу контактів між людьми і передусім специфічної мови народу, представників певної професії чи класу й т. ін. Прикладами цієї мови можуть виступати літературна мова, жаргон, діалекти тощо.

Одним з базових понять етнопсихології є поняття «етносу» чи «етнічної спільності». Уперше термін «етнічна спільність» було введено до наукового обігу в 1957 р. М.М. Чебоксаровим і М.Г. Левіним. Вони вважали, що це поняття є набагато ширшим у порівнянні з поняттям «народ».

Етнічна спільність – це тип великої соціальної групи, який формується та розвивається природно-історичним шляхом і може існувати у двох видах:

1) як реальна (компактна) сукупність людей, що завдяки відносній цілісності є самостійним суб'єктом історичного та соціального процесу;

2) в дисперсному (розсіяному) стані (входить до чисельніших етнічних спільностей як їх структурне утворення).

Найвдаліше визначення етносу, що ґрунтувалося на проведених теоретичних дослідженнях, було запропоновано етнографом Ю.В. Бромлей. Етнос – це усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, характеризується усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість), що зафіксовано в її самоназві (етнонімі).

Окрім такого вузького розуміння поняття етносу, Ю.В. Бромлей розглядає етнос, в широкому розумінні цього слова, як етно-соціальний організм (наприклад, нація з її економічною і політичною спільністю).

Основними ознаками етносу в різних формах його існування є:

1) наявність шлюбно-сімейних зв'язків;

2) спільність території та політичного устрою;

3) мова;

4) економічна єдність.

Упродовж десятиліття (1957-1968 рр.) науковцями обговорювалася проблема визначення поняття «етнічна спільність» та його основних ознак. Не викликали заперечень такі ознаки етнічної спільності: спільність мови (за допомогою мови виявляється культура) і спільність території. Щодо ознаки «економічна єдність» такої однастайності не існувало. Деякі дослідники висловлювали думку про те, що економічна єдність визначається політичними, а не етнічними межами і тому притаманна не нації чи етносу, а державі.

У вітчизняній психологічній науці дотримуються погляду, згідно з яким етноси можуть існувати у різних формах. Найпопулярнішою є історично-стадіальна типологія, згідно з якою виокремлюють такі основні форми етносів: клани, плем'я, народність, нація. Водночас у вітчизняній науці найбільш вживаними є такі поняття: плем'я, народність, нація; у зарубіжній – плем'я і нація. Отже, поняття етносу є найширшим у порівнянні з іншими наведеними вище поняттями, якими позначено його форми.

Клани – це групи, які існують у різноманітних формах, у різних суспільствах.

Спрощено можна визначити клани як союзи двох типів:

1) родові союзи (загальновідомі шотландські клани), з яких розпочалося утворення політичних інститутів;

2) тотемічні, тобто такі, що є схожими до сімейних союзів на релігійних засадах. Тотемізм – це сукупність релігійних уявлень та вірувань, що ґрунтується на культурі тварин чи рослин, які вважаються предками клану, і на вірі в кровні родинні зв'язки між усіма членами клану та з будь-якою твариною або рослиною. Клани, що існували у первісних суспільствах, й дотепер відіграють важливу роль у суспільствах Китаю та Японії.

Більш високою, у порівнянні з кланами, формою соціальної організації є плем'я. Існування етносу у формі племені було властивим для первіснообщинного ладу. Основною його ознакою виступає те, що типом соціального зв'язку, який їх об'єднував в єдине ціле, був принцип родинних зв'язків і відносин. До племені належить значна кількість родів і кланів. Плем'я вирізняється своєю внутрішньою формою організації: вождь, рада племені тощо, які вирішують усі важливі питання. Типовим для племені є його незначна чисельність та низька розвиненість продуктивних сил. Племінна самосвідомість ґрунтується на уявленнях про спільність походження усіх членів племені від одного пращура.

З плином часу племена та їх союзи трансформувалися у народності.

Народність (чи народ) – це етнічні спільності тих докапіталістичних формацій, що з'явилися після первіснообщинного ладу. Поняття «народ» є багатозначним. Ним позначають і населення міст чи селищ, і спільність, яка пов'язана з певною територією, має власну мову, розвинену культуру, політичний устрій і систему влади. Народність утворюється на основі територіально-політичного устрою. У порівнянні з племенем народність є різноманітнішою, оскільки в ній значно більша кількість членів та існує розшарування на класи. Народи (або народності) вирізняються своєю культурою.

Поступове утвердження капіталістичної формації призвело до появи націй. Під нацією розуміють народ, що живе спільним історичним життям, усвідомлює власну єдність, має спільну історичну пам'ять і досвід, спільні духовні цінності, мову, поняття та уявлення про світ. Націю об'єднують територіальні, економічні, внутрішні, культурно-інформаційні зв'язки.

Основним критерієм та ознакою нації виступає національна самосвідомість. Відсутність свідомості, самосвідомості та пам'яті перетворює націю у населення певної території (Ю. Бромлей).

Нація виступає найвищою формою існування етносу. Основними ознаками, що вирізняють націю з-поміж інших етнічних спільностей є не стільки рівень соціально-економічного розвитку, скільки її внутрішня структура, яка ґрунтується не на кровному спорідненні, а на соціальному принципі.

Основою для формування нації виступає колективне усвідомлення почуття спільності, яке виявляється у прагненні жити разом. Найвищою формою прояву цього прагнення є прагнення мати свою державу. Спільність долі є найважливішим чинником формування нації. Представникам нації притаманне відчуття того, що вони об'єднані в одне ціле сумісним володінням спільною спадщиною в минулому і спільною долею в майбутньому (Емерсон).

Нація – це історично стійка спільність людей, яка з'явилася завдяки спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що виявляється у спільності культури. Така спільність складається історично, вирізняється стійкістю, не базуючись на расовій чи племінній ознаці. Наприклад, сучасна італійська нація сформувалася впродовж століть з римлян, германців, етрусків, арабів, греків.

Значення нації для розвитку її представників полягає в наступному:

- а) нація - це стійка форма спільності, що існує тисячоліттями;
- б) нація створює стійку культурну спадщину;
- в) нація формує сильне почуття ідентифікації індивіда із спільністю і виступає провідним чинником його особистісного самовизначення;
- г) нація сприяє появі почуття солідарності між членами спільноти й антагонізму по відношенню до чужих.

Населення України має всі ознаки нації. Тому, українці – це нація.

Генує чітка класифікація етнічних спільностей, згідно з якою з-поміж усіх етнічних спільнот виокремлено кілька «основних етнічних підрозділів», тобто сукупностей людей, які вирізняються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і є самостійними одиницями суспільного розвитку.

Основними етнічними підрозділами є:

1) «елементарні етнічні одиниці» (мікроетнічні одиниці) - це ті найменші складові частинки основної етнічної спільності, що є межами поділу останньої. Наприклад, сім'я, етнічна група і т. ін.

2) «субетнічні підрозділи» – це спільності, в яких основні етнічні властивості виражені з меншою інтенсивністю, у порівнянні з основними етнічними одиницями (мають певну специфіку), і є складовими частинами цих одиниць. Такі спільності вважаються етнографічними групами. Наприклад, з-поміж українців виділяють: бойків, лемків, гуцулів, поліщуків тощо.

3) «міжетнічні спільноти» (макроетнічні одиниці) – це утворення, до яких належить кілька основних етнічних підрозділів. Міжетнічні спільності

характеризуються меншою інтенсивністю етнічних властивостей у порівнянні з іншими етнічними підрозділами. Міжетнічні спільності вирізняються схожими рисами культури та спільною самоусвідомленістю. Це, наприклад, мовні сім та групи (слов'яни, романо-германці тощо) (за Ю. Бромлеєм). Одна і та сама людина може належати водночас до кількох етнічних підрозділів. Наприклад, українець (основний етнографічний підрозділ, етнос); гуцул (етнографічна група, субетнос), слов'янин (метаєтнічна спільнота).

Етнічна група – це внутрішній підрозділ етносу, що має етнічну самосвідомість. Найчастіше це поняття використовується для позначення частини етносу, яка проживає на інших етнічних територіях, однак має з власним етносом спільну мову, культуру, віру, відчуття тотожності з ними. Наприклад, компактне проживання українців у Канаді із збереженням української культури та мови.

Національна меншина – це менша за чисельністю група у порівнянні з етнічною, яка не займає панівного положення, представники якої є громадянами цієї держави, однак за етнічними, релігійними чи мовними характеристиками посідають такі позиції, що відрізняють їх від характеристик основної частини населення, і водночас виявляють почуття солідарності з метою збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови.

Етнічний розвиток відбувається дискретно, що зумовлено внутрішніми і зовнішніми процесами, які певним чином впливають на існування етносу.

В зв'язку з цим виділяють такі способи існування етносів:

1) зародження (етнос з'являється у результаті асиміляції, він є першим у часовому плані);

2) розширення, спосіб, згідно з яким етнос намагається приєднати до себе інші, менші за чисельністю етноси, які територіально розміщені неподалік. Цей період характеризується зростанням самосвідомості. В ході розширення етнос постійно прогресує, оскільки постійно відбуваються внутрішні психологічні процеси, які зумовлюють його неперервний розвиток. Розвиток національної самосвідомості сприяє гармонізації етносу. Цей процес здійснюється до того часу, доки всередині етнічної спільності не будуть виділятися за окремими ознаками нові етнічні групи. Таке прагнення з'являється внаслідок диференціації даної етнічної спільності за певними критеріями;

3) зниження рівня активності чи розпад. Етнос перестає поглинати сусідні етноси, менше виявляє активність і національну свідомість. Процеси, які відбуваються на попередньому етапі сприяють падінню рівня етнічної самосвідомості, призводять до знецінення національних ідей, оскільки особистісні мотиви переважають над національними. Етнос стає легко вразливим, що може призвести до його злиття з іншими етносами, до втрати усіх ознак етносу (території, мови, єдності) або до зовнішньої агресії;

4) перехід розпаду в гомеостаз, тобто статичний стан етносу. Гомеостаз – це рухливий виважений стан етнічної спільності, що зберігається засобами її протидії зовнішнім і внутрішнім чинникам, які можуть порушити цю рівновагу.

Наприклад, у стані гомеостазу перебувають індійські племена Північної Америки, що зберегли розвиток і культуру кінця XIX - початку XX століття і не розпалися у зв'язку з наявністю в них високого рівня розвитку етнічної самосвідомості.

4. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.

Етнічна психологія як самостійна наука виділилась з інших галузей знань, але залишилась з ними в тісному взаємозв'язку.

Етнопсихологія та етнографія. Традиційно найтісніший зв'язок етнопсихологія має з етнографією. Адже біля джерел етнопсихології стояли не психологи, а етнографи, які й запропонували виділити один з її розділів – психічну етнографію, тобто вивчення інтелектуальних здібностей народу, силу волі та характер, почуття гідності.

Отже, етнопсихологію та етнографію поєднує об'єкт дослідження – етнічні спільноти, але етнографія вивчає побут і культуру народів, а етнопсихологія досліджує свідомість етнічних спільнот, закономірності її формування та функціонування.

Етнопсихологія та антропологія. Така галузь етнічної психології, як психологічна антропологія близька за змістом до соціальної (культурної) антропології, але остання має свою сферу дослідження – людину як частину культури, властивої певній спільноті.

Етнопсихологія та соціальна психологія. Деякі дослідники розглядають етнопсихологію як галузь соціальної психології, оскільки ці науки близькі за об'єктом і предметом дослідження. Соціальна психологія вивчає процеси розвитку та функціонування суспільної психології та соціальних спільнот (великих і малих соціальних груп), а етнопсихологія – духовно-психологічні риси етносів, їхню специфіку та прояв у всіх сферах діяльності та культури. Виділення етнопсихології із соціальної психології як наукового напрямку пов'язане з особливим інтересом до етнічної свідомості та ідентичності в соціальних стосунках суспільства.

Етнопсихологія та соціологія. Етнічні спільноти, оскільки вони є соціальними спільнотами, вивчає і соціологія. Однак у підходах до етнічної свідомості в соціології та етнопсихології багато спільного, зокрема, вони користуються схожими методами дослідження.

Етнопсихологія та культурологія. Культурологічні дослідження тісно пов'язані з етнографічним аналізом культури, з розробкою її етнічних проблем. Ця гілка етнопсихології вивчає мову, побут, архітектуру, творчість, а також релігію різних етносів.

Етнопсихологія та фольклористика. Беззаперечний зв'язок етнопсихології і з фольклористикою. Якщо фольклористика вивчає фольклор різних народів взагалі, то етнопсихологія приділяє увагу архетипам *Архетип* (від гр. *archetipos* – першообраз) – спосіб зв'язку образів, які переходять від покоління до покоління, що зафіксовані у фольклорі.

Етнопсихологія та історія. І нарешті, з історії етнопсихологія бере матеріал про зародження, розвиток, а також зникнення чи асиміляцію певних етнічних груп: націй, національностей, народностей.

Етнопсихологія та екологічна психологія. Протягом тривалого часу вчені досліджують вплив екології на етнічну психологію. Так, існує чимало робіт, де показано, як довкілля (природа, архітектура) впливає на формування менталітету тієї чи іншої нації.

Запитання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність поняття «етнічна спільність».
2. Дайте визначення поняття «етнос». Назвіть основні ознаки етносу.
3. Розкрийте сутність поняття «нація». Вкажіть основні характеристики і ознаки нації.
4. Охарактеризуйте «основні етнічні підрозділи» за Ю.В. Бромлеем.
5. Дайте визначення етнопсихології як галузі знань. Вкажіть, що є об'єктом вивчення етнопсихології.
6. Охарактеризуйте основні завдання етнопсихології.
7. Визначте провідні функції етнопсихології.
8. Розкрийте зв'язок етнопсихології з іншими науками.

Тема 2. Методологічні принципи та методи етнопсихології

1. Методологічні принципи етнопсихології.
2. Загальна характеристика основних методів етнопсихології.
3. Метод інтерв'ю як засіб побудови моделі етнічних ситуацій.

Рекомендована література: [1; 2; 6; 8; 11;]

Ключові поняття теми: кроскультурні підрозділи, природний експеримент, лабораторний експеримент в етнопсихології, порівняльний метод тест, респонденти.

1. Методологічні принципи етнопсихології.

Етнічна психологія, як й інші психологічні галузі, дотримується методологічних принципів, прийнятих у загальній психології:

- єдності психіки та діяльності;
- детермінізму;
- відображення;
- конкретно-історичного;
- системного;
- особистісного підходу.

Але в етнопсихології як окремій науковій галузі існують і власні методологічні принципи. Зокрема, В. Хрущ пропонує принципи, яких потрібно дотримуватися при зіставленні різних націй.

1. Принцип обґрунтованості та достовірності

Національно-психологічні особливості повинні порівнюватись на основі чітко обґрунтованих показників у рамках своєрідності того класу психологічних феноменів, які становлять зміст і структуру певної діяльності. Тобто критерії дослідження повинні бути чітко обґрунтованими.

2. Принцип порівняння та зіставлення значимих величин

Порівнюватись і зіставлятись повинні істотні, значимі величини національної психології, які визначають специфіку функціонування останньої.

3. Принцип історично-гносеологічного підходу

Порівняння та зіставлення мають вестись на основі врахування умов, у яких, з одного боку, формувались національно-психологічні феномени, а з іншого - проводились дослідження.

4. Принцип соціального підходу

Сутність національно-психологічних особливостей певної групи потрібно аналізувати також з урахуванням її соціального статусу. Адже вивчення цих особливостей не є самоціллю. Воно необхідне для аналізу діяльності представників конкретних спільностей, виховної роботи з ними, оптимізації їхніх стосунків з іншими етнічними групами [16].

2. Загальна характеристика основних методів етнопсихології.

В етнопсихології умовно виділяють два основних типи досліджень.

Кроскультурні дослідження, котрі полягають у тому, що підбирається будь-яка психологічна методика, адекватна поставленим завданням, і за її допомогою проводяться дослідження двох або кількох груп, утворених представниками певних етнічних спільнот. Отже, специфіка кроскультурного етнопсихологічного дослідження полягає в тому, що дослідження проводяться паралельно в кількох групах досліджуваних, що належать до різних культур. Результати, отримані в різних групах, порівнюються та аналізуються. Акцент, залежно від орієнтації дослідника, ставиться або на пошуку відмінностей у результатах вибірки, або на підкресленні схожості якихось суттєвих моментів.

Останнім часом стає очевиднішою недоцільність жорсткого протиставлення двох орієнтацій – або на пошуки відмінностей, або на пошуки схожості. Стає актуальною необхідність комплементарних досліджень і цілісного аналізу як загальних моментів, так і відмінних. Слід зазначити, що у кроскультурних дослідженнях, попри їх простоту, доступність і легкість застосування, існує цілий ряд серйозних проблем. Наприклад, перед дослідниками постійно постає питання про методик. Справа в тому, що кожна конкретна методика створюється в певній країні та спрямовується на піддослідних даної культури. Отже, постає запитання: наскільки можливе її використання в інших країнах?

Ця проблема знайшла, зокрема, одне зі своїх розв'язань у створенні так званих «вільних від культури тестів», що мало особливе значення для дослідження інтелектуальних здібностей. Але ця задача виявилась складнішою,

ніж уявлялося спочатку. Так, дослідники зіткнулись з тим, що навіть ставлення до процедури експерименту в різних етнічних групах не однакове.

Очевидно, що такі казуси і дали підставу Ф. Гудинафу, автору відомого тесту "Намалюй людину" (що також належав до розряду «вільних від культури») у 1950 р. стверджувати, що спроби створення «вільних від культури» методів приречені на невдачу. Ця позиція, котру підтримало багато дослідників, привела до того, що в останнє десятиріччя акцент у кроскультурних дослідженнях переміщується з кількісних показників на глибинний та різнобічний аналіз результатів.

Окрім зазначеної проблеми, перед психологами, які займались порівняльними міжетнічними дослідженнями, постають й інші питання. Наприклад, чи зможе дослідник об'єктивно та неупереджено порівнювати особливості своєї культури та «чужої», чи він має право вивчати тільки ті етнічні групи, до яких сам не належить. Перед ученими також постає проблема комунікації. Наприклад, якщо дослідник приїхав вивчати чужу для нього культуру, то чи можна стверджувати, що він та його досліджувані будуть правильно розуміти одне одного і що зроблені ним висновки не будуть результатом помилок, які виникають при спілкуванні представників різних культур. Ці та інші проблеми постають щораз перед психологами, що займаються кроскультурними дослідженнями.

Дослідження етнопсихології певних груп

Отже, другий напрям, що може бути виділений в етнопсихології, не планує проведення міжкультурних досліджень. Об'єктом дослідження він вважає етнічну свідомість і самосвідомість, ставлення певного етносу до інших етнічних груп, специфіку автостереотипів і гетеростереотипів, етнічних установок тощо. Реалізація цього напрямку вимагає або створення спеціальних оригінальних методів дослідження, або модифікації вже існуючих у психології методів дослідження свідомості та поведінки, які можна було б застосувати до вивчення специфічного об'єкта.

Найопрацьованішою сферою досліджень етнічної свідомості в цьому напрямку є сфера етнічних стереотипів, що досить широко представлена як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі.

Природний експеримент

Природний експеримент в етнопсихології вперше був запропонований американським психологом Р. Лап'єром.

Природний експеримент Р. Лап'єра став прототипом цілої серії схожих досліджень. Причому, якщо в експерименті Р. Лап'єра негативне вербальне ставлення вступало в суперечність з позитивними щодо представників іншої етнічної групи, то в інших дослідженнях спостерігалось зворотне співвідношення. Але важливим у цих дослідженнях був сам факт того, що невідповідність існувала, і з цього було зроблено певний висновок: *якщо метою дослідження є прогнозування будь-яких особистісних дій або вчинків,*

то ці дії та вчинки потрібно вивчати безпосередньо, а не покладатись на словесні заяви про наміри.

Таким чином, було створено основу для впровадження природного експерименту в практику. У подальшому було розроблено кілька основних методик дослідження ставлення до певної етнічної групи.

Так, для вивчення ставлення до тієї чи іншої групи використовують техніку, запропоновану Р. Бохнером. В один і той самий день у «Рекламі» з'являються дві аналогічні об'яви: «Молода сім'я без дітей зніме невеличку квартиру...» Об'яви відрізняються тільки вказаною у них національністю подружжя. Даються два номери телефону, за яким помічники експериментатора фіксують кількість дзвінків за цими об'явами. Чим більше буде дзвінків на якусь конкретну об'яву, тим, як вважає автор, краще буде ставлення до зазначеної в об'яві етнічної групи.

За рубежом досить поширений «Метод загублених речей». У її первинному вигляді методика полягала в розкиданні в публічних місцях великої кількості начебто загублених листів – заклеєних конвертів із написаною адресою та вказаним адресатом. Перехожий постає перед вибором: або відправити листа, або проігнорувати його існування, або знищити. Той вибір, який зробить перехожий, що знайшов листа, є індикатором того, як він ставиться до персони, котрій адресовано листа. Зрозуміло, що відправка листа свідчить про позитивне ставлення. І відповідно, чим більше листів буде отримано за вказаною адресою, тим позитивнішим буде ставлення до певного етносу. Зазначимо, що листи підписувалися таким чином, щоб відразу, дивлячись на ім'я та прізвище адресата, можна було здогадатися про його етнічну належність.

Лабораторний експеримент в етнопсихології

Дослідження етнічних стереотипів методом «підбору рис» і «вільного описування».

Майже одночасно з аналізом етнічних взаємовідносин за допомогою природного експерименту почалось лабораторне вивчення етнічних стереотипів. Першим таким дослідженням вважається експеримент, проведений у США в 1933 р. В. Катцем і Д. Брейлі. Попередньо дослідниками було складено список характеристик особистості. Досліджуваним (студентам Принстонського університету) пропонувалося вибрати з 84 рис особистості, що зафіксовані в списку, такі, які, з їхньої точки зору, найхарактерніші для кожної з десяти національних груп: американців, англійців, китайців, німців, євреїв, італійців та ін.

Сукупність рис, що вибиралась досліджуваними для характеристики того або іншого етносу і становила, з точки зору авторів методики, існуючий в американському суспільстві стереотипний образ певної національної групи.

Варіант методики, що запропонували В. Катц і Д. Брейлі, у своїй первинній формі вже майже не застосовується. Він трансформувався у створення "вільних портретів", тобто в самостійне довільне формулювання

респондентами набору типових характеристик будь-якої етнічної групи. Кількість якостей, що повинен назвати досліджуваний, залежно від мети експерименту, може бути або обмеженим (наприклад, трьома чи десятьма), або довільним і необмеженим.

Існує також варіант методики, коли експериментатор в інструкції підкреслює можливість вживання у вільному описуванні не тільки рис характеру та ознак, характерних, з точки зору респондента, для певної етнічної групи особливостей поведінки, мови, зовнішнього вигляду, одягу, кухні тощо. Інформація, отримана за допомогою такої техніки, дає можливість скласти цілісний та різнобічний образ (стереотип) будь-якого етносу, що існує в будь-якого народу.

Респондент (від англ. *respondent* – той, хто відповідає) – учасник соціально психологічного дослідження, який виступає в ролі опитуваного.

Використання асоціативного експерименту в етнопсихології

Асоціативний експеримент порівняно з методикою "вільного описування" та «підбору рис» – це ще один, вищий, щабель у наданні свободи реакцій досліджуваному.

Виділяють такі основні різновиди асоціативного експерименту:

1) *спрямований асоціативний* – обмежено кількість реакцій на слово-стимул, а також визначено клас реакцій (наприклад, на стимуліменник повинна бути і реакція, що виражена іменником);

2) *вільний асоціативний* (найрозповсюдженіший) – обмежена кількість реакцій, але у виборі власне самих реакцій досліджувані вільні;

3) *вільний асоціативний* з безліччю реакцій – у цьому випадку досліджуваний не обмежений ні у кількості реакцій, ні у їхній спрямованості, більш того, експериментатор стимулює максимальну різноманітність і чисельність реакцій.

В етнопсихології існують два основні напрями використання асоціативного експерименту.

Кроскультурний порівняльний аналіз асоціацій, які викликає певний стимул

Прикладом цього типу дослідження може бути вивчення етнічної специфіки асоціацій, де стимулами використовувались назви кольорів. У результаті дослідження з'ясувалось, наприклад, що стимул «жовтий» у росіян асоціюється із кульбабою, в українців -- із соняшником, у французів – із золотом і яєчним жовтком, в американців, казахів і киргизів – з маслом, а в узбеків – з просом.

На стимул «червоний» росіяни дають такі етноспецифічні реакції, як «жовтень», «партизан»; американці – «колір шкіри», поляки – «шапочка». Білий колір в американців викликає асоціацію «дім». Зелений колір в узбеків – «чай» тощо.

Вивчення етнічної свідомості та етнічних стереотипів

Схема проведення такого дослідження дуже проста: піддослідному називаються слова-стимули, серед яких є назви етнічних груп (бажано, у множині) – «росіяни», «українці», «роми» та інше, залежно від мети досліджень.

Асоціативний експеримент проводиться, як правило, на великій вибірці, і на основі отриманих даних будується таблиця частотного розподілу слів-реакцій на кожне слово-стимул. Найбільша кількість однакових реакцій на один і той самий стимул-назву етнічної групи і буде визначати етнічний стереотип.

Кольоровий тест стосунків. Цікаві можливості в плані вивчення етнічної свідомості відкриває «Кольоровий тест стосунків» А. Еткінда.

Для запровадження тесту з метою вивчення етнічних стосунків респонденту видають набір кольорових карток тесту М. Люшера (вісім карток) та список (у найпростішому варіанті з восьми найменувань) тих етнічних груп, ставлення до яких потрібно з'ясувати.

В інших варіантах методики замість карток тесту М. Люшера використовувались картки з геометричними фігурами або іншим стимульним матеріалом, оскільки головною метою в цьому дослідженні є не асоціативний експеримент, а зіставлення стосунків, що декларуються з реально діючими. Тестування проводиться індивідуально і без обмеження часу. Експеримент проводиться у три етапи.

1. На першому етапі досліджуваному пред'являють набір карток і список етнічних груп. Пропонується розглянути їх і до кожної етнічної групи підібрати відповідний колір. Даючи інструкцію, експериментатор повинен наголосити, що при добиранні кольору респондент не повинен орієнтуватись на будь-які чисто зовнішні ознаки (колір національного одягу або колір національного прапора).

2. Після виконання попереднього завдання досліджуваному показують набір карток тесту М. Люшера і пропонують розкласти їх за рівнем привабливості.

3. Коли досліджуваний закінчує розкладку кольорів, йому пропонують список етнічних груп (бажано, щоб він також був у формі набору карток), який показували на першому етапі і пропонується розкласти їх за вподобанням (що і буде декларованою системою етнічних уподобань).

Результати всіх трьох етапів фіксуються в протоколі. Інтерпретація отриманих даних базується на ідеї, згідно з якою в людини існує декларативна система етнічних уподобань і реальна, що визначає її поведінку в цій сфері. Вони можуть збігатися, у випадку чіткого усвідомлення респондентом істинної ієрархії його етнічних уподобань, але й можуть значно відрізнятись.

Крім усього вищезначеного, в етнопсихології використовуються наступні конкретні методики:

- Метод «загублених предметів»;
- Метод «помилковий номер»;
- Метод інтерпретації снів, фантазій у етнофорів;

- Проективні методики (Тест Роршаха, Тест тематичної апперцепції та ін);
- Аналіз фольклору, усної народної творчості, національного мистецтва.

3. Метод інтерв'ю як засіб побудови моделі етнічних ситуацій

Метод інтерв'ю рідко використовується у психологічній практиці. Вільний характер подачі матеріалу, складність його подальшої обробки та інтерпретації викликають недовірливе, обережне ставлення до цього методу. Цікавий підхід до методу інтерв'ю в етнопсихології був здійснений голландським ученим Томасом Ван Дейком. Згодом його апробував та адаптував вітчизняний психолог В. Петренко.

В. Петренко після апробації цього методу зазначив, що аналіз розповідей, зібраних під час інтерв'ю, дає досить багату інформацію про характеристики етнічної свідомості, особливо якщо в процедуру його проведення внести ряд змін, які дають можливість повніше використовувати цей метод.

Репрезентативна вибірка (від англ. *representative* – характерний, показовий) – властивість вибіркової сукупності представляти генеральну сукупність.

По-перше, інтерв'ю має бути формалізованим (мати чітку схему), щоб розповіді респондентів можна було порівнювати.

По-друге, інтерв'ю має бути не про якийсь етнос взагалі, а про ситуації взаємодії з представниками конкретних етнічних груп. Причому аналіз буде значно багатший, якщо побудувати його на порівняльному принципі, тобто не обмежуватись вивченням одного стереотипу. А дослідити ситуації взаємодії з представниками кількох етнічних груп, у тому числі з тою, до якої належать ті, у кого беруть інтерв'ю.

І нарешті, оскільки цей метод є специфічним, краще застосовувати його не ізольовано, а в комплексі із звичнішими психологічними методами дослідження.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Поясніть відмінності методів спостереження та експерименту.
2. Дайте характеристику основних методів етнопсихології.
3. Розкрийте особливості порівняльних методів.
4. опишіть природний експеримент в етнопсихології.
5. Дайте характеристику спостереження та його видів;
6. Вкажіть, які труднощі можуть виникати під час проведення крос-культурних досліджень?

Тема 3. Проблема етносу та нації в етнопсихології

1. Психологічна характеристика етносу.
2. Умови походження та модифікації етносу.
3. Поняття маргіальності.

4. Соціально-психологічна сутність поняття «нація». Основні етнічні та культурологічні ознаки нації.

5. Поняття про національну ідентифікацію.

Рекомендована література: [1; 2; 6; 8; 11;]

Ключові поняття теми: етногенез, маргинальність, маргіналізація, культурна маргенальність, національна свідомість, національна самосвідомість, національна ідентифікація.

1. Психологічна характеристика етносу

Етнос у структурі етнопсихології розглядається як соціальний організм певної території і певних груп людей. У цих людей, завдяки розвитку господарських, культурних, торговельних та інших зв'язків, калася спільна мова, загальні риси культури та побуту, особливості психічного складу. Крім того, якщо ці групи відрізнялись одна від одної у расовому відношенні, то відбувалась їхня метисація.

Отже, зміна основних ознак етносу, таких, як мова, культура, релігія, територія, може привести й до зміни самого етносу. Так вважає ряд спеціалістів з етногенезу. Але, як свідчить історія, зовсім не обов'язково зміна названих етноформуєчих ознак призводить до зміни етносу. Так, єврейський народ утратив свою територію та державу вже в I ст. від Р. Х., ставши народом-діаспорою, потім цей народ частково втратив мову (у кращому випадку він став білінгвом). Але незважаючи на те, що було так багато втрачено, етнічне ядро єврейської нації не було асимільоване.

Вважається, що етноінтегруючу роль у цьому випадку відіграла національна релігія – іудаїзм, який допоміг зберегти як мову (іврит), так і етнокультурні традиції. Безумовно, найважливішу роль у збереженні цього етносу відіграла національна ідея, яка, в основному, базувалася на релігійній основі. Єврейський народ завжди відчував себе народом Божим. Ця національна ідея допомогла йому не тільки вистояти, а й повернути собі, майже через два тисячоліття, територію, державність, мову, відродити культуру.

Досить драматичною була доля й українського народу – його землі грабували та відбирали, його мову забороняли, знищували його культуру та національну еліту, але народ вистояв, зберігся.

Говорячи про психологічну характеристику етносу, слід зазначити, що у вітчизняній науці ще тільки почали з'являться роботи, присвячені «національній душі». У минулому цій проблемі, як правило, приділяли увагу філософи та письменники.

2. Умови походження та модифікації етносу

Зосереджуючи увагу на проблемах становлення або зміни етносу, зазначимо, що нема в історії випадків, коли етногенез, тобто формування того чи іншого етносу, відбувався за якимось єдиним правилом.

Ряд учених – етнопсихологів намагались складний процес етногенезу народів втиснути у схему, за якою вони начебто пройшли такий шлях: племінні союзи - народності - нації.

Але, як справедливо зазначає Л. Шкляр, як немає народів, які пройшли усі рівні суспільно-економічних формацій, так немає (хіба що за рідкісним винятком) націй, які пройшли всі стадії етногенезу – від родоплемінної спільності до національних утворень.

Цікавим прикладом, який ілюструє складність не тільки схематичної побудови процесу етногенезу, а й відтворення реального етногенезу конкретної нації, може бути дискусія, що виникла щодо етногенезу української нації. Ця дискусія так і не завершилась. Згідно з однією версією український етнос з'явився у період феодального роздроблення, на руїнах Київської Русі приблизно у XIII - XIV ст. Водночас відбувався етногенез і російської нації.

Інша версія склалась на рубежі XIX - XX ст. і, згідно з нею, український народ – прямий спадкоємець культури Київської Русі, а його етнічні корені сягають в епоху скіфів і сарматів, антів та гунів і навіть кельтів. Її підтримували видатні українські історики М. Костомаров і М. Грушевський, її й сьогодні підтримують українські патріоти. Але ця версія ще у XIX ст. зазнавала жорсткої критики з боку державної школи імперської історіографії за «сепаратизм», тобто відхід від ідеї східнослов'янської єдності. Отже, крапка в цій дискусії ще не поставлена.

3. Поняття маргінальності

Поняття маргінальності вживається досить часто в значенні граничності, перехідності, невизначеності.

Так, у багатьох дослідженнях з етнопсихології йдеться про етнічних маргіналів – людей, які не мають чітких етнокультурних орієнтацій, не можуть з упевненістю заявити свою причетність до того чи іншого етносу, до тієї або іншої культури. Гіперболізуючи свою позицію, вони іноді називають себе «громадянами світу». Таке явище, як маргіналізація, стає можливим, по-перше, через міжетнічні шлюби, а по-друге, через міграцію населення.

Цікаво зазначити, що діти, які народились від міжетнічних шлюбів, все ж таки не мають великих складностей у визначенні своєї етнічної належності. Складнішим і поширенішим явищем є так звана культурна маргінальність.

Мільйони людей, які проживають за межами території проживання свого етносу, стають причетними до культури іншого етносу. Представники малочисельних народів живуть на рубежі культур, одна з яких є, як правило, вищою за показниками рівня соціально-економічного розвитку або за престижністю.

Ця культурна «граничність» призводить до відсікання людини від її етнічних коренів і розмивання національного «я» або національної самосвідомості. Світогляд і ціннісно-духовні орієнтації особистості

залишаються поза певної системи цінностей народу, його культури та психології.

Наслідок такої ситуації – відмова від національно-культурних цінностей, втрата усвідомлення етнічної ідентичності, невизначеність поведінки та посилення маргіналізації.

Велика загроза маргіналізації різних етносів (у тому числі й українському) була за радянських часів, коли тоталітарний режим намагався сформувати «єдину націю – радянський народ». Тепер ми переживаємо зворотні процеси – відродження націй та етносів. Отже, сьогодні правильний підхід до розв'язання національного питання буде сприяти не тільки національній консолідації, а й взагалі національному відродженню народів України.

4. Соціально-психологічна сутність поняття «нація». Основні етнічні та культурологічні ознаки нації

На сьогодні не існує загальноприйнятого науково-обґрунтованого визначення поняття «нація». Усі існуючі визначення зводяться до перерахування її складових, таких, як спільна мова, територія та економічне й політичне життя на ній, культура та релігія, спільні расово-етнічні корені, закладені в генотипі, психологічна єдність, стрижнем якої є національна самосвідомість.

Мова. Отже, однією з найістотніших ознак нації вважається мова.

Розглянемо окремі нації з точки зору використання ними рідної мови. Українці, росіяни, білоруси, що живуть за межами своїх країн, не завжди володіють рідною мовою, але вважають себе українцями, росіянами та білорусами, і немає підстави не вважати їх такими. Євреї, що живуть за межами Ізраїлю, як правило, не володіють івритом.

Існують нації з двома або й більшою кількістю мов – швейцарці, індуси, бельгійці, канадці. І навпаки, є різні нації, які мають спільну мову – німці, австрійці, жителі Люксембургу, Ліхтенштейну, частини Швейцарії говорять німецькою. Жителі Канади, Австралії, Нової Зеландії говорять англійською, хоча належать до різних націй. До різних націй належать серби та хорвати, але мови у них майже однакові.

У світі мов також існує таке цікаве явище, як *піджан-мови* – своєрідні міжнародні мови. Вони сформувались тоді, коли європейським колонізаторам потрібно було налагоджувати стосунки з корінними жителями Африки, Америки, Індонезії, Китаю та Тихоокеанських островів. Безумовно, європейці не вважали за необхідне попрацювати та вивчити місцеву мову. На корінне населення ж вони дивились, як на дітей, котрим не під силу вивчити мову дорослих, тобто європейців. Отже, завойовники розмовляли з жителями колоній спрощеною, «дитячою мовою». Аборигени, сприйнявши цю мову, трохи її змінювали, добавляючи до неї свої слова. Так виникли піджан-мови. Такими небагатослівними піджан-мовами було зручно користуватись у торгівлі

та бізнесі. Взагалі слово «піджан» походить від слова «бізнес». Існує версія, що так слово «бізнес» звучало у китайців, які вперше вчилися його вимовляти. Часто складалось так, що діти росли й чули тільки піджан-мову. Таким чином формувались нові мови, які називались креольськими. Як приклад формування такої мови можна навести офіційну мову, що існує в Індонезії.

Індонезією багато років правили голландці, які спілкувались з місцевими жителями піджан-мовою, яка називалась *базар-малай*. На той час в Індонезії було багато племен і національних груп, і кожна з них мала свою мову. Коли вони стали незалежними від Голландії, єдиною спільною мовою була мова базар-малай, яку й проголосили офіційною мовою Індонезії. У подальшому ця мова розвинулась через те, що індонезійці ввели в неї багато малайських слів. Таким чином, у нації зникло кілька мов, а на зміну їм прийшла одна мова, але сама нація залишилась як така.

Отже, мова, хоч і дуже важлива, глибинна ознака нації, але не така, без якої нація може втратити свою етнічну специфіку.

Політична та економічна діяльність на спільній території.

Також можливе існування нації і без таких важливих ознак, як спільна політична та економічна діяльність на єдиній території. У межах різних держав перебувають такі нації, як ірландці, азербайджанці, курди, узбеки, китайці. Євреї майже упродовж двох тисячоліть не мали своєї держави та території. Цигани і тепер їх не мають. Українська, вірменська та інші діаспори відірвані від своїх держав, вони розкидані по усьому світу, але зберегли свою національну самобутність.

Релігія. Важливою, але також необов'язковою ознакою нації є також релігія. Такі релігії, як християнство, іслам і буддизм, об'єднують безліч націй і є світовими релігіями. У багатьох націй співіснують дві або кілька релігій. Так, багаторелігійною є американська нація – у США існують усі більш-менш відомі релігії.

У Японії державною релігією вважається **синтоїзм («шлях богів»)**, але вона мирно співіснує з буддизмом і конфуціанством. Синтоїзм або синто вважається істинно народною японською релігією. За своєю сутністю вона наближається до язичества, синто стверджує, що все у світі має душу – гори, квіти, райдуга, що з'являється після грози. Перед синтоїстським храмом обов'язково будується щось на зразок воріт із двома поперечними перекладинами. Торій вважається національним символом Японії, оскільки це один з небагатьох зразків японської архітектури, яка існувала до іноземного впливу на цю країну.

Священна книга синто складається з багатьох японських легенд. Там немає ніяких моральних заповідей чи норм поведінки, застережень проти гріховних учинків. Тому синто не є релігією в звичному розумінні. Адже релігія – це зв'язок з Богом. Ця примітивна система вірувань була породжена через обожнення природи. Саме вона виховала в японців любов до природи та майже релігійне ставлення до чистоти. Бруд ототожнюється в японців зі злом, а

очищення від всіх видів бруду є основою майже усіх обрядів. Отже, любов до чистоти в цієї нації має глибоке коріння.

Буддизм, на відміну від простонародного синтоїзму, прижився в Японії як релігія еліти, оскільки, маючи складне філософське підґрунтя, не сприймався рядовими японцями. Але ці такі несхожі між собою релігії не ворогують між собою, а навпаки - утворюють певний союз. Так, у сільській місцевості синтоїстські та буддійські храми будують поряд, оскільки вважається, що боги синто захищають Будду від місцевих злих духів.

Буддійський храм відрізняється від синтоїстського статуєю Будди та прокладеними до нього звивистими доріжками з кам'яних плит. Перед храмом синто стоїть торій, а веде до нього дорога, що встелена дрібним щебенем, у якому в'язнуть ноги. З початку XVII ст. військова влада Японії – сьогуни – почали насаджувати в країні конфуціанство з його ідеєю покірності владі. Конфуціанство дещо витіснило буддизм, але державною релігією все ж таки стала синто.

Отже, японська нація зазнала впливу трьох релігій. Синто наділив її чутливістю до краси природи, прагненням до чистоти та легендою про своє божественне походження. Буддизм з його філософією недовговічності всього існуючого закріпив у народі стійкість і мужність. Конфуціанство принесло з собою ідею про те, що основа моралі – це вірність і повага до старших і властей. Ці риси лягли в основу японських традицій та національного характеру.

Своєрідний підхід до релігії мають цигани. Вони вважають своєю релігією тієї країни, в якій живуть. При зміні вітчизни вони змінюють і релігію, але в глибині душі вони завжди залишаються язичниками.

Таким чином, певну релігію далеко не завжди можна ототожнювати з певною нацією. Те ж саме стосується культури та расових коренів.

Національна самосвідомість. Єдина складова, як вважають спеціалісти, без якої неможливе існування нації, суто психологічна. Це – національна самосвідомість, або усвідомлення етнічної ідентичності (національна ідентифікація), як вона називається в західній науці.

Інші фахівці вважають такою складовою національний характер. Адже саме національний характер робить націю неповторною та самобутньою. І нарешті, третя категорія дослідників вважає основною ознакою нації національну ідею. Отже, усі ці ознаки, хоча й різні за змістом, але схожі в одному -- це суто психологічні ознаки. Тому націю іноді називають психологічним видом.

5. Поняття про національну ідентифікацію.

Нація існує насамперед завдяки самосвідомості її людей, їх самоототожненню з культурою своєї нації. Національна самосвідомість або почуття етнічної ідентичності лежить в основі національного характеру. Це, як зазначалось у попередньому розділі, дає підставу вважати націю психологічним

видом на відміну від біологічного виду тварин. Отже, кожен індивід є національним, по-перше, об'єктивно, а по-друге, суб'єктивно, свідомо, оскільки визнає себе частиною тієї чи іншої нації, ідентифікує себе з нею. Без цього нація не може бути повноцінною. Через самосвідомість, ціннісні орієнтації. Традиції, національна сутність проявляється конкретніше, ніж через об'єктивні чинники. Отже, кожна людина найбільшою мірою національна через те, що усвідомлює свою належність до нації, ідентифікує себе з цілим.

Саме національна самосвідомість допомагає людям вистояти як нації, зберегти свою мову, культуру та навіть, як у євреїв, повернути собі свою державність. Держава Ізраїль не існувала майже дві тисячі років і була відновлена в 1948 р. Україна, як і деякі інші держави, що належали до СРСР, майже ніколи не мала своєї державності. Самостійною державою вона стала після розвалу СРСР, а у 2001 р. відзначила перше 10-річчя своєї незалежності. Україні ще належить подолати непростий шлях, перш ніж вона зможе заявити про себе як могутню державу з потужною економікою та здоровою нацією.

Під час формування «єдиної нації – радянського народу» усі нації на території СРСР зазнали величезних втрат. Розглянемо детальніше, що сталося з українською нацією і в якому стані вона перебуває на початку шляху її незалежності.

Мова. За роки радянської влади українська мова стала непрестижною, «мовою села», не обов'язковою для вивчення. Так, у 80-х роках ХХ ст. набув чинності закон, за яким батьки могли написати заяву до школи про звільнення їхньої дитини від вивчення української мови. Молода держава відразу ж поцілювалася про відродження мови – вийшли Закони «Про освіту», «Про мови». 28 червня 1996 р. було прийнято нову Конституцію України, у ст. 2 якої йдеться про те, що «...держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України». Але відродження мови – це справа не однієї доби. У містах України живе покоління українських батьків, які не можуть навчити рідної мови своїх дітей, оскільки самі нею не послуговуються. Потрібен час на те, щоб їхні діти самі вивчили українську мову та заговорили нею зі своїми батьками.

Культура. У радянські часи поряд з «єдиною нацією» ходовим став вираз «культура – соціалістична за змістом, національна за формою». Але це була не просто фраза – це вимога до сутності культури, до її душі. Душа національної культури була витруєна, залишилася лише її оболонка, яка сама по собі не могла розвиватись. Сьогодні українська культура хоч і не відчуває жорсткого пресингу, але у зв'язку зі складним економічним становищем України не має потрібної підтримки, щоб інтенсивно відроджуватись.

Релігія. У Радянській Україні майже не існувало ніяких релігійних утворень, окрім православної церкви, але й вона перебувала в занепаді. Офіційною державною релігією був атеїзм. Відсутність релігійного виховання поставила націю на межу морального виродження. Сьогодні Українська держава піклується про відродження культурних і релігійних традицій:

відсутня дискримінація релігій, відроджуються культові споруди, що були зруйновані за роки тоталітаризму. Будуються нові православні храми, католицькі костьоли та молитовні будинки різноманітних християнських деномінацій.

Право. Найвищі досягнення відроджена Україна має у сфері права. Усунуті майже всі правові утиски націй, релігій, мов, культур. Великим досягненням для українського права є відміна смертної кари. А найвищим досягненням у сфері права було прийняття нової Конституції України, яка є гарантом розвитку Української держави. Але основні зрушення та досягнення у побудові самостійної Української держави ще попереду. І основним з них повинно стати зрушення у свідомості української нації, у її ментальності.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Назвіть та охарактеризуйте основні ознаки етносу.
2. Поясніть роль та значення самосвідомості у існуванні нації.
3. Дайте визначення поняття «маргінальність».
4. Поясніть основні причини маргіналізації.
5. Охарактеризуйте поняття «культурна маргінальність».
6. Умови походження та модифікації етносу.

Тема 4. Основні статистичні характеристики етносу

1. Психічний склад етносу. Структурні компоненти психічного складу.
2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації. Поняття про національну ідею та шляхи її реалізації.
3. Психологічна суть і зміст національного характеру.
4. Поняття «етнічної свідомості» й «етнічної самосвідомості» та співвідношення між ними.

Рекомендована література: [1; 2; 6; 8; 10; 11; 14;]

Ключові поняття теми: національний темперамент, психічний склад етносу, національний характер, ментальність, національна ідея, національна свідомість.

1. Психічний склад етносу. Структурні компоненти психічного складу.

Психічний склад етносу – це стійкі риси психіки людей, що склались на основі тривалого шляху історії розвитку народу. Це одна з ознак нації, яка проявляється у спільності національної культури, в особливостях мови, побуту, характерної поведінки тощо. Елементи психічного складу передаються від покоління до покоління. До цих елементів перш за все належать: характерна поведінка, національні традиції, звичаї, звички, що лежать в основі установок і ціннісних орієнтацій.

Отже, психічний склад проявляється у звичках, смаках, звичаях, традиціях (їх психологічному аспекті), емоційному сприйманні людиною навколишнього середовища (національний темперамент).

Поняття «психічний склад» часто ототожнюється або змішується з поняттям «національний характер». Але психічний склад, на відміну від національного характеру, це ті стійкі риси характеру, які склались протягом тривалого часу (сторіч або навіть тисячоліть), а національний характер визначає риси нації на певному етапі її розвитку. Тобто зі зміною певних умов розвитку нації (політичних, економічних, історичних) змінюється і її характер.

Наприклад, психічний склад українців визначають такі риси, як любов до рідної землі та її природи, що проявляється і закріплюється в культурних проявах – поезії, живопису. До психічного складу українців можна віднести повагу до старших, до батьків; працелюбність, що виражається не тільки у старанній праці щодня, від зорі до зорі, а й у святкових традиціях, пов'язаних із працею, які облагороджують, опоетизовують працю. Крім того, зазначимо, що традиції ратної доблесті, хоробрості, а також загальне вшанування зразків героїзму і відваги є специфічним виразом національних почуттів українців. Взагалі героїчні традиції споконвіку притаманні українському народу. А ось як описують фахівці психічний склад деяких інших націй.

Карл-Густав Юнг (1875-1961) – швейцарський психіатр, психолог психоаналітичного спрямування, культуролог-антрополог. Його значним внеском у психологію була теорія, за якою, окрім індивідуального підсвідомого, існує колективне підсвідоме.

Юнг стверджував, що основу духовного життя складає досвід, який передається від минулих поколінь наступним і являє собою сукупність архетипів. Що ж таке архетип? **Архетипи** – це структурні елементи людської психіки, що знаходяться у колективному підсвідомому, яке є загальним для усього людства. Вони успадковуються так, як успадковується будова тіла. Архетипи структурують розуміння людиною себе, світу та інших людей. З особливою виразністю вони проявляються у міфах, казках, снах, а також при деяких психічних розладах. Архетипи є основою творчості та сприяють внутрішній єдності людської культури, створюють можливість взаємозв'язку різних епох і взаєморозуміння людей.

Інакше кажучи, архетипи – це форма без власного змісту (відбиток), яка організовує та направляє психічні процеси. Архетипи проявляють себе як символи: в образах героїв, міфах, фольклорі, обрядах, традиціях тощо. Існує дуже багато архетипів, оскільки вони є узагальненням досвіду наших предків. Головні з них – це архетип "Я", архетип Матері, архетип Батька.

Архетип Матері визначає не тільки реальний образ матері, а й узагальнений образ жінки, реальної або міфічної: Мати, Діва Марія, Венера та ін. Це може бути не тільки позитивний, а й негативний образ: Мачуха, Відьма, Баба Яга. Архетип Батька демонструє загальне ставлення до чоловіків – Бог, Ілля Муромець, Мудрий старець, Закон, Деспот та ін.

К. Юнг розрізняв архетипи та символи. Несвідоме, як і архетипи, виражає себе в символах, але ні один із конкретних символів не може повністю виразити архетип. Окрім символів, що виражають індивідуальне несвідоме, існують

також символи, що відображають колективне несвідоме: хрест, шестиконечна зірка Давида, різдвяна ялинка, буддійське «колесо життя» тощо. Юнг також відносив до архетипів і основні елементи структури особистості.

Отже, за К. Юнгом, підсвідома сфера психіки кожної людини містить приховані сліди пам'яті про історичний досвід своєї раси, нації і навіть про долюдське, тваринне існування предків. Ці сліди (архетипи), закарбовані генетично, і є психологічним корінням містичних ірраціональних рушійних сил життєдіяльності нації.

Слідом за К. Юнгом чимало дослідників національних проблем вбачали сутність націй та етносів у національному несвідомому, яке назвали «темними водами», що визначає спосіб життя народів, їхні досягнення і занепад, їхню історичну долю.

2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації.

Ментальність – поняття відносно нове в науці. Воно увійшло в наукову сферу в середині 50-х років ХХ ст. завдяки дослідженням французьких учених Ж. Люб'є і Р. Мандру. Останнім часом це поняття стало дуже популярним і широковживаним.

Терміном «ментальність» визначають певні соціально-психічні явища, тому, зазначає Л. Красавін, можна говорити про ментальність притаманну певній епосі, *оскільки ментальність відображає духовний світ людини чи соціальної спільності, епохи або етнокультури.*

Отже, категорія «ментальність» дає змогу аналізувати національний характер людей в етнічному контексті. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, в системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, в сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

Таким чином, якщо йдеться про якусь психологічну рису етносу або особливість його поведінки, можна почути, що «це закладено в нашій ментальності» або «це не відповідає нашій ментальності». Отже, можна дати таке визначення поняття «ментальність»:

Ментальність – це цілісний вираз духовних спрямувань, що не зводяться до суми суспільної свідомості (релігії, науки, мистецтва тощо), а є специфічним відображенням дійсності, зумовленим життєдіяльністю народу в певному географічному і культурно-історичному середовищі етносу.

Таким чином, ментальність – важливий етнопсихологічний феномен, і саме вона виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою особистості, народу, нації. Ментальність розглядають як систему, що створена трьома компонентами – емоційним, пізнавальним і поведінковим.

Емоційний (емотивний) компонент ментальності складається з емоційних станів і переживань. Емоційний компонент дає певний енергетичний заряд ментальності, стимулює пізнавальну та поведінкову діяльність, мотивує її певним чином.

Пізнавальний (когнітивний) компонент ментальності складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, які є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання).

Поняття національної ідеї: по-перше, включає в себе певний світогляд, що характерний для нації; по-друге, служить відбитком особливостей національного суспільства; по-третє, спирається на символи, які дають змогу оптимально висвітлювати кращі якості нації та стимулювати її розвиток.

Учені та політики, яких у наш час дуже хвилює проблема реалізації української національної ідеї, наголошують на важливості її втілення в життя. Але вони також застерігають, що національна ідея не повинна будуватись на суб'єктивних, фантастичних уявленнях, ілюзіях. Дія ж під впливом ілюзій може призвести до катастрофи.

Національна ідея, як основа патріотизму, має бути справді національною, а не вузькоетнічною. Вона повинна бути зрозумілою широким колам представників певної нації.

Зараз в Україні проходить процес самоідентифікації нації, яка формується з різних етносів. Від успіху або поразки цього процесу буде залежати існування нашої держави. Тому, нашими вченими, патріотами та політиками пропонується національна ідея, у якій би виражалось бажання створити потужну, демократичну та цивілізовану державу.

Але проголошення національної ідеї ще не означає її впровадження.

Як уже зазначалось, національна ідея є відбитком певних особливостей громадського суспільства, тому потрібні зусилля в державному масштабі, які б привели до певних зрушень у побудові нової держави. У свою чергу, успіхи в державному будівництві впливатимуть на світогляд нації та формуватимуть її патріотизм – основу національної ідеї.

3. Психологічна суть і зміст національного характеру

Національний характер – одна з найважливіших категорій етнопсихології. Але, як і більшість понять етнічної психології, воно ще не має загальноприйнятого визначення.

Наведемо визначення національного характеру, яке дає відомий український дослідник цього питання П. Гнатенко. Національний характер – це сукупність соціально-психологічних рис (установок, стереотипів), які властиві нації на певному етапі розвитку і які проявляються у ціннісному ставленні до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах.

Отже, національний характер є своєрідним специфічним поєднанням загальнолюдських рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах існування нації.

Питання про визначення національного характеру дуже складне. Яке б повне не було це визначення, але все ж не може дати вичерпну соціально-психологічну характеристику нації. І. Кон зазначає у цьому зв'язку: «вчені-психологи, що займаються проблемами національного характеру, переймаються житейським уявленням, що народи як індивіди мають набір стійких якостей, «рис», які можна вимірювати та порівнювати, а потім складати для кожного народу психологічний паспорт-характеристику. Але таке неможливо здійснити навіть для окремого індивіда».

Цю тезу І. Кона розвиває А. Дашдаміров, який констатує, що такі паспорти не тільки неможливі, а й непотрібні, адже подібна задача може бути не тільки ілюзорною, а й шкідливою. Адже завдання етнопсихології полягає не в тому, щоб просто окреслити особливості людей, що обумовлені їхньою етнічною належністю. Вона полягає в тому, щоб з'ясувати, як під впливом конкретних соціально-економічних, політичних і культурних умов закріплюються та передаються наступним поколінням традиції, звичаї, звички, установки та ціннісні орієнтації, смаки та уподобання, морально-психологічні та вольові якості, головні, переважаючі тенденції емоційно-психологічної сфери, реальні прояви національної самосвідомості, національних почуттів і настроїв. Такі різноманітні погляди висловлюють учені стосовно національного характеру.

Але безперечним є той факт, що своєрідність нації існує, і ця своєрідність дає підставу говорити про різні національні характери: український, російський, англійський, вірменський та ін. Своєрідність нації знаходить прояв у матеріальній і духовній культурі народу, в його мистецтві, літературі, традиціях, звичаях та обрядах, які в різних народів, звичайно ж, різні.

Слід зазначити, що як загальне проявляється в одиничному, так і загальнолюдські риси проявляються в національному характері.

Діалектика національного та загальнолюдського полягає в тому, що загальнолюдські риси специфічно проявляються в конкретних соціально-економічних та історичних умовах життя певної нації. Саме це специфічне, своєрідне і є змістом національного характеру, але виникає воно в результаті прояву загального в одиничному.

З цієї закономірності випливає дуже важливий висновок стосовно вивчення національного характеру. Як вважає ряд фахівців, вивчення національного характеру повинно проходити не шляхом знаходження специфічних особливостей психіки певного народу та протиставлення їх особливостям іншого народу, а через аналіз прояву загальнолюдського в національному.

Наприклад, такі загальнолюдські риси, як працьовитість, свободолоубство, миролюбність у кожній нації мають свій специфічний вияв. Ось що говорять психологи про таку загальнолюдську рису, як працелюбність та її вияв у національному характері. Праця сама по собі, як процес, – пише Г. Куницин, – має загальнолюдський характер. Ставлення того чи іншого

народу до праці не може бути якоюсь генетичною рисою, що притаманна лише певному народові. Визначальними тут є ті історичні та соціально-економічні умови, в яких живе цей народ. Неможливо ігнорувати також географічний фактор. Так, працездатність в умовах тропіків знижується у два-три рази порівняно з країнами, де панує континентальний клімат. Крім того, для отримання деяких продуктів існування там не потрібно великих затрат фізичної енергії. Безумовно, географічний фактор не має вирішальної ролі у виробленні установок щодо праці, але, як підкреслює академік Д. Лихачов, географічний фактор існує, і цього ніхто ніколи не заперечував.

Найповніше національний характер проявляється у національній культурі, яка виражає етнічну своєрідність народу. Але національна культура також наповнена загальнолюдським змістом. Так поєднується національне та загальнолюдське в національному характері.

Що стосується факторів, які найбільше впливають на формування національного характеру, то тут вирішальну роль відіграють історичні та соціально-економічні чинники, за ними йдуть чинники культурні, релігійні та географічні.

Наприклад, така риса, як працьовитість, виглядає по-різному в різні часи та в різних народів. І. Кон пише з цього приводу: «Для стародавнього грека фізична праця – діяльність, яка недостойна вільної людини. Для середньовічного ремісника – це доля, що не викликає ані захвату, ані жалю, яку треба приймати як щось само собою зрозуміле. Протестантська ж етика піднімає працю до ступеня релігійного визнання і т. ін. Тобто все залежить від соціально-історичних умов». Цінності, що сформувались у процесі історичного розвитку, складають основу, з якої карбуються риси національного характеру. Зокрема, на прикладі формування єврейського національного характеру А. Васильєв доводить це у статті «Єврейський характер» («Комсомольская правда», 1991 р., 17 липня), де він пише: «Протягом віків євреї жили так, що кожен хвилину були готові втікати. Тому вони, як правило, не працювали на землі, а віддавали перевагу професіям, що пов'язані з грішми: торговці, мінняйли». Часто згадується така риса єврейського національного характеру, як інтелектуальність. А. Равицький так пояснює цей феномен: «Оскільки євреїв звідусіль гнали, вони навчились пристосовуватись до обставин, до нової ситуації. Це особливим чином формує мозок і спонукає до навчання. Склався навіть стереотип єврейської матері, яка постійно заставляє свою дитину вчитись. Тому серед нас так багато вчених. Окрім того, – мозок – це найзручніший капітал в умовах постійних гонінь».

Але якщо існують причини та умови, що породжують позитивні риси національного характеру, то повинні існувати протилежні їм умови, під впливом яких формуються негативні риси національного характеру. До таких умов, наприклад, належала тоталітарна система, що була запроваджена в Російській імперії після 1917 р., або фашизм у Німеччині. Комунізм і фашизм, безумовно, негативно вплинули на національний характер народів цих країн.

Але в цих народів вже існували риси національного характеру (можливо, і національного складу), що зробили можливим виникнення тоталітарних систем.

Так, німці протягом багатьох років виховувались у душі відданості Пруській мілітаристській державі. У національному характері народів, що населяли Російську імперію протягом сторіч, коли існувало кріпосне право, з'явилися такі риси, як покірливість, пасивність, байдужість. У національній психології існував стереотип непогрішимості тих, у чийх руках була влада. Ці риси й були використані комуністами для запровадження диктатури особистої влади.

Отже, існує цілий ряд факторів, таких, як соціально-економічний устрій, географічні умови, культура, релігія, політичний лад, що тим чи іншим чином впливають на національний характер.

Спеціальних праць, присвячених національному характеру як українського, так і російського народів за часів Радянського Союзу, майже не видавалось. Але існував ряд досліджень, що видавались за рубежом. Це, зокрема, праці Д. Чижевського, які цитує у своїй роботі, присвяченій національному характеру, П. Гнатенко.

Д. Чижевський підкреслював те, що національний характер не є одноманітним. Кожна нація має різні психологічні типи, різні соціальні типи. Крім того, існують відмінності, що викликані місцевими умовами.

Все це ускладнює картину національного характеру народу, робить її різнобарвною та різноманітною.

Як же визначити національний тип? Д. Чижевський пропонує три шляхи.

1. Дослідження народної творчості.
2. Вивчення найяскравіших історичних епох.
3. Характеристика найвизначніших представників народу.

Д. Чижевський вважає плідним перший шлях, однак одразу попереджає, що якби ми, наприклад, звернулися до народної мудрості, то на всі запитання знайшли б діаметрально протилежні відповіді, оскільки вони беруть початок як у дохристиянський, так і у християнський період, від православ'я, від уніатів, католиків, аріан, селян, козаків і шляхти, від аскетичного погляду Лаври і барокової писемності Київської академії. Дуже багато елементів народної творчості спільні для України та її сусідів, інших слов'янських народів. Аналізуючи народну творчість українців, учений наголошує на таких якостях, як емоційність, сентиментальність, ліризм. Одним з проявів емоційності є своєрідний український гумор. Крім того, Д. Чижевський виокремлює в національному характері українців індивідуалізм і свободолюбність. Причому він наголошує як на позитивних, так і негативних рисах індивідуалізму, який, з одного боку, може призвести до самоізоляції й конфліктів, а з іншого – породити різноманітні форми творчості й активності. Д. Чижевський аналізує також негативні риси українського народу, що сформувалися на тлі кривавих сторінок його історії і виявилися у тенденціях до знищення як власних, так і

чужих життєвих форм. Окрім того, важливими моментами розвитку національного характеру Д. Чижевський вважає «постійне тло української історії» – природу України і два її історичні періоди – княжу добу й добу бароко. Що ж до визначених Д. Чижевським історичних епох, то перша з них – «княжі часи» – позначилася двома культурними подіями в Україні тих часів – прийняттям християнства і запровадження письма. Ці події помітно вплинули на розвиток літератури.

Барокову добу пов'язували з розквітом пластичного мистецтва й літератури. Як вважав Д. Чижевський, основною духовною рисою бароко є декоративність, для якої ціннішим є широкий жест, аніж глибокий зміст.

Він робить висновок, що ці особливості позначилися на певних рисах українського народу, які називають психологічним авантюризмом [7].

Отже, Д. Чижевський виокремлює насамперед екологічні та культурні чинники, які помітно впливають на національний характер українців.

4. Національна свідомість. Етнічна самосвідомість.

У літературі з питань національної свідомості та національної самосвідомості немає певної визначеності. Ряд авторів ототожнює поняття *національної свідомості та національної самосвідомості*. Але значна частина психологів, які вивчають проблеми етносу, розрізняють ці поняття.

Так, П. Гнатенко наводить три пункти, за якими відрізняються національна свідомість і національна самосвідомість.

1. Різниця за змістом. У національній свідомості, на відміну від самосвідомості, формуються уявлення, образи, знання не тільки про власну націю, а й про інші нації і перш за все про них, але з позицій власного етносу.

2. Різниця за формою. Якщо національна самосвідомість виявляється як на рівні індивіду, так і на рівні нації, то національна свідомість виявляється тільки на рівні нації. Отже, суб'єктом національної самосвідомості є особистість та національна спільність, а суб'єктом національної свідомості – тільки нація.

3. Різниця ступеня вираження емоційного фактора. Значнішу роль емоційний фактор відіграє у національній самосвідомості.

Автором також зазначається, що національна самосвідомість є елементом національної психології. Національна свідомість не функціонує на побутовому рівні, а входить до складу національної психології і функціонує на теоретичному рівні суспільної свідомості.

Отже, національну свідомість можна визначити як усвідомлення місця і ролі своєї нації в системі суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин своєї нації з іншими соціально-етнічними спільнотами, які проявляються в ідеях, почуттях, прагненнях [7].

Одним з основних і визначальних критеріїв існування етносу є етнічна самосвідомість. Етнічна самосвідомість – це усвідомлення народом у цілому та кожною особистістю, яка складає народ, своєї належності до певного етносу,

що базується на спільності мови, культури, рис, історичної долі та визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу.

Отже, головними ознаками етнічної самосвідомості є усвідомлення: етнічної спільності, особливих етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури.

А також: соціально-моральна самооцінка, етнічна самоідентифікація.

Етнічна самосвідомість є одним з головних наслідків об'єднувачих процесів. Вона виступає суттєвим компонентом структури етносу поряд з іншими складовими, такими, як спільність походження, культура, мова, господарське життя тощо. Наявність етнічної самосвідомості свідчить про певний стан етногенетичного процесу, зокрема про народження етносу.

Етнічна самосвідомість пов'язана також із самоназвою народу, зміни якої віддзеркалюють трансформацію як самосвідомості етносу, так і національної ідеї.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику поняттю «психічний склад етносу».
2. Розкрийте поняття «архетипи колективного несвідомого».
3. Визначте поняття «ментальність».
4. Дайте визначення поняття «менталітет».
5. Розкрийте структуру менталітету.
6. Назвіть ознаки менталітету українського народу.
7. Визначте поняття «національний характер».
8. Вкажіть основні риси національного характеру за Д. Чижевським.

Тема 5. Основні динамічні характеристики етносу.

1. Проблема етнічної установки в етнопсихології.
2. Етнічні стереотипи, їхня структура та зміст. Основні соціальні функції стереотипів.
3. Етноцентризм: його ознаки та умови виникнення.
4. Сутність етнічних конфліктів, їх об'єктивні та суб'єктивні умови виникнення.
5. Види етнічних конфліктів і стадії їх розвитку.

Рекомендована література: [1; 2; 6; 8; 10; 11; 14;]

Ключові поняття теми: національні установки, етнічні стереотипи, міжетнічне спілкування, соціалізація, наслідування, ідентифікація, автостереотипи, гетеростереотипи, націоналізм.

1. Проблема етнічної установки в етнопсихології

Вважається, що механізмами передачі національно-психологічних особливостей з покоління до покоління є установки та стереотипи, оскільки до цього часу ще не знайдено іншого пояснення існування несвідомого у психіці людей. *Національно-психологічні особливості* – це явище, яке дійсно

знаходиться на межі між свідомим і несвідомим, адже виявляються вони незалежно від волі людини.

Теорія установок допомагає зрозуміти, власне, у чому суть дії феномена психологічної готовності, оскільки представник тієї чи іншої спільноти схильний мислити, відчувати, діяти так, як йому підказують національні традиції, встановлені норми та правила поведінки.

Теорія установок була розроблена школою відомого грузинського психолога Д. Узнадзе, який визначав установку як готовність до виконання певних дій. Хрестоматійне визначення установки таке: установка (від англ. attitude) – це позитивна або негативна оціночна реакція на що-небудь або кого-небудь, яка виражається в думках, почуттях і цілеспрямованій поведінці.

У свою чергу, етнічна установка, за визначенням Л. Орбан, – це внутрішній стан готовності особистості або груп людей до специфічного, характерного тільки для них (представників тієї чи іншої національної спільноти) прояву почуттів, інтелектуально-пізнавальної та вольової активності, динаміки та характеру взаємодії, спілкування, які відповідають існуючим національним традиціям.

Наприклад, певними установками можна пояснити ті або інші психологічні характеристики етносу, його поведінку. Візьмемо ставлення до дітей у різних народів. Українці характеризуються м'яким, лагідним ставленням до дітей, яке виявляється у спокійній, рівній поведінці дорослих. Вони досить вимогливі, але водночас не жорстокі й не надто їх розпещують.

Італійські матері виявляють свою ніжність до дитини бурхливо – з криками, драматичними жестами, поцілунками та стусанами. Вони сюсюкають до неї, пестять та гордовито демонструють її оточуючим. А англійці вважають, що італійці занадто жорстокі з тваринами та надмірно ліберальні з дітьми. Італійці ж звинувачують англійців у тому, що вони занадто обожають тварин і надмірно жорстокі до дітей. Англія відома як країна, де дозволені тілесні покарання дітей у школі, але заборонено жорстоке поводження з тваринами.

Французькі батьки, не доходячи до спартанської суворості англійців, намагаються проявляти до дітей розумну стриманість. Французи схильні не стільки захоплюватись дитячою наївністю, скільки цінувати у своїй дитині ранній вияв здібностей до дитячих суджень. Ось таке різне ставлення до виховання дітей, що пояснюють різними установками, існуючими у певних етносів.

В. Ядов, який вивчав соціальні установки (до яких належать і етнічні установки), виділяє в них:

1. когнітивний, тобто пізнавальний;
2. інтелектуальний компонент;
3. емоційний та конативний (поведінковий) компоненти.

Когнітивний, або пізнавальний компонент установки визначає погляди певного етносу та окремих його представників на світ і образ того, до чого цей етнос прагне.

Емоційний компонент етнічної установки (або як ще його називають емоційно-оціночний) визначає симпатії та антипатії народу до певних значущих об'єктів.

І нарешті, – поведінковий компонент етнічної установки визначає готовність діяти стосовно об'єкта, що має значущу цінність для народу.

Етнічні установки, як й інші соціальні установки, закріплюються в процесі історичного розвитку психічного складу нації. Упродовж історії існування нації утворюються цілі системи зафіксованих національних установок, які визначають специфіку поведінки народу під час взаємодії та спілкування. Отже, національно-психологічні особливості діють, закріплюються та функціонують як установки.

В основі тих чи інших установок, які є в різних видах діяльності, формуються конкретні національні стереотипи. Національні установки, зазначають В. Крисько і А. Деркач, ніби закладаються в пам'ять представників конкретної етнічної спільноти і «виймаються» за необхідності автоматично.

Отже, національні установки, які є складовою психіки людини, формують певний її колорит, надаючи особливої специфіки мотивації та цілеспрямованості людей, засобам їхньої діяльності.

Соціальні норми поведінки, взаємодії та спілкування, які є загальноприйнятними у тій чи іншій державі, викликають до життя певні національні установки, які, у свою чергу, активізують відповідні до цих норм стереотипи поведінки та діяльності.

2. Етнічні стереотипи, їхня структура та зміст. Основні соціальні функції стереотипів

Етнічні стереотипи є складовою соціальних стереотипів. Соціальний стереотип (від гр. – stereos – твердий і typos – відбиток) відносно стійкий та спрощений образ соціального об'єкта (групи людей, окремої людини, події, явища та ін.), що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистісного досвіду індивіду та уявлень, які прийняті в суспільстві.

Термін «стереотип» означає повторення, відтворення яких-небудь зразків у певній діяльності. Отже, поняття «стереотип поведінки» в застосуванні до етносу характеризує систему стійких звичаїв і традицій певного етносу.

Крім цього, відокремлення однієї національної спільноти від інших не виключає наявності контактів між ними, спільної діяльності, у результаті якої етноси отримують певну інформацію один про одного. На основі цієї інформації формуються етнічні стереотипи, які є усвідомленням характерних, з точки зору певного етносу, ознак інших національних спільностей. Це усвідомлення здійснюється у формі побудови образу цієї етнічної групи. Отже, в етнічній психології поняття «стереотип» дуже часто застосовується як уявлення одного етносу про інший або ж власний народ.

Своїм походженням і популярністю у психологічній літературі термін «стереотип» зобов'язаний американському журналісту У. Ліннману, який вперше використав його в 1922 р. у своїй книжці «Суспільна думка». Беручи інтерв'ю в різних діячів і представників широкого загалу з приводу тих або інших подій, У. Ліннман звернув увагу на те, наскільки різними можуть бути погляди на одну й ту саму подію та її оцінки. Він висунув гіпотезу про наявність упередженості, яка існує в певних стійких утвореннях, "pictures in our heads" (картинках у наших головах), які активно впливають на сприймання людей та подій. Перенесена на ґрунт сприймання групи ця думка доповнилась уявленнями про те, що, згідно з цими «картинками», члени будь-якої групи дуже схожі, практично ідентичні одне одному. Для фіксації цієї ідеї У. Ліннман запозичив з поліграфії термін «стереотип», який там означає металеву пластину з рельєфними печатними елементами, яка застосовується для відтворення одного й того ж тексту за умов друкування великих тиражів. Він же запровадив вираз «соціальний стереотип», який почав вживатися в розумінні певних схематичних культурно-зумовлених малюнків світу в голові людини, а функцією їхньою стали вважати економію зусиль під час сприймання різних соціальних об'єктів та явищ, а також захист певних культурних позицій та норм. Психологи взяли на озброєння цей термін і почали активно досліджувати сам феномен.

Що ж стосується етнічних стереотипів, то деякі автори обмежували їхній зміст тими уявленнями та образами, що сформувались у певної спільноти щодо інших етнічних груп. Такі етностереотипи вважаються найрозповсюдженішими та найбільш вивченими, у подальшому їх назвали гетеростереотипами. Згодом визначення поняття «етнічні стереотипи» доповнили образами та уявленнями стосовно власної етнічної групи, які назвали автостереотипами.

Етностереотип це узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної – групи або її представників, який створено історичною практикою міжетнічних стосунків.

Віддзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи.

Етностереотипи мають трикомпонентну структуру:

- 1) констатація особливостей етнічної групи – *когнітивний* (пізнавальний) елемент;
- 2) ставлення до цих особливостей, що зумовлює їхню оцінку – *емотивний* елемент;
- 3) формування певного типу поведінки щодо цієї етнічної групи – *конативний* (поведінковий) елемент.

Етностереотипи відіграють значну роль у сприйманні довкілля, а конкретніше – оточуючих людей, які належать до певного етносу, виділяти серед них «своїх» та «чужих» і певним чином ставитись до них. Але етнічні

стереотипи часто виникають в умовах обмеженої інформації про об'єкт, тому можуть бути помилковими та виконувати консервативну, а іноді й реакційну роль, формуючи хибне знання та серйозно деформуючи процес міжособистісної взаємодії.

Отже, міжетнічне спілкування, як правило, відбувається через застосування етнічних стереотипів. Слід зазначити, якщо в певних народів сформувались негативні етнічні стереотипи щодо сприймання одне одного, то виникає загроза етнічного конфлікту. Неодноразово повторюючись, негативні етнічні стереотипи стають елементом суспільної свідомості.

Досвід світової історії знає масу прикладів того, як у випадку недоброчливих, а тим більш конфліктних стосунків, негативні стереотипи відразу ж виникають у суспільній думці: цілим народам приписують негативні побутові та моральні риси (нечесність, підступність, лінь тощо), а то й «відмовляють» їм у інтелектуальних здібностях. Негативні етностереотипи небезпечні не тільки тому, що з ними важко боротись, а й тому, що вони нагромаджуються упродовж історії в суспільній свідомості.

Варто зазначити також існування стереотипних ситуацій спілкування, які входять у фонд специфічної культури певного етносу. Стереотип поведінки, який відповідає стереотипній ситуації, може бути функціонально «виправданим», як, наприклад, ритуальні побажання добра, невеликі за обсягом мовні формули, які походять від заговорів і заклинань і які висловлюються з нагоди народження дитини, купівлі, продажу тощо.

Культурними стереотипами у своїй поведінці ми керуємось неусвідомлено, вони входять у плоть і кров людини через традиції, звичаї, зразки поведінки. Стереотипи вважають етнопсихологи.

Психологічні механізми засвоєння соціотипової поведінки: соціалізація, наслідування, ідентифікація. Засвоєння певної поведінки, характерної для того чи іншого етносу, більше характеризують людину, ніж одяг чи взуття – відбувається трьома шляхами. Це соціалізація, наслідування та ідентифікація, які пов'язані між собою.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це процес і результат активного відтворення індивідуального досвіду, що здійснюється у спілкуванні та діяльності. Соціалізація проходить двома шляхами – стихійним, коли на особистість впливають різні обставини життя та середовище, які її оточують, і цілеспрямованим, тобто у процесі виховання згідно з певними традиціями.

Іншим механізмом засвоєння людиною соціотипової поведінки є наслідування.

НАСЛІДУВАННЯ – це слідування якому-небудь прикладу або зразку. Оскільки особистість зростає у певному оточенні, вона наслідує зразки поведінки даного оточення для того, щоб успішно в ньому функціонувати: наслідуються звичаї, обряди, релігія та культура.

І нарешті, останнім механізмом засвоєння соціотипової поведінки є ідентифікація.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – процес поєднання суб'єктом себе з іншим індивідом або групою та сприйняття норм, цінностей і зразків даної групи та включення їх у свій внутрішній світ як власних. Ідентифікація є важливим механізмом соціалізації, що проявляється у прийнятті особистістю соціальної ролі певної етнічної групи та усвідомленні належності до даної групи і формуванні соціальних установок.

Поняття про автостереотипи та гетеростереотипи. Явище «ефекту призми». Під стереотипами поведінки розуміють стійкі форми поведінки, що регулярно повторюються. Етнічні стереотипи – це відносно стійкі уявлення про моральні, розумові, фізичні якості, що характерні для представників певних етнічних спільностей. У етнічних стереотипах, як правило, зафіксовано оцінки зазначених якостей. Крім цього, в змісті етнічних стереотипів можуть бути присутні й рекомендації щодо ставлення до людей певної національності.

У змісті стереотипу виділяють відносно стійке ядро – комплекс уявлень про зовнішній вигляд представників певного етносу, про його історичне минуле, особливості способу життя та навички праці, а також судження, що змінюються – це уявлення з будь-якого погляду комунікативних і моральних якостей цього народу. Зміна оцінок цих якостей тісно пов'язана з ситуацією, що змінюється у міжнаціональних і міждержавних стосунках. Істинність змісту того чи іншого стереотипу завжди проблематична.

Етнічні стереотипи, у свою чергу, поділяються на автостереотипи та гетеростереотипи.

АВТОСТЕРЕОТИПИ – це думки, судження, оцінки, що відносять до цієї спільноти її представники.

Виникнення автостереотипів пов'язане з розвитком етнічної самосвідомості, усвідомлення належності до певної етнічної групи. Почуття спільності, що присутнє будь-якій етнічній групі, виражається формуванням певного «ми-почуття». Для етнічної групи це «ми-почуття» фіксує усвідомлення особливостей власної групи та несхожість з нею інших груп, яке й є механізмом виникнення автостереотипів. Оскільки автостереотипи – це судження народу про себе та оцінювання себе, то, як правило, автостереотипи – це комплекс позитивних оцінок. Кожен народ схильний змальовувати себе героїчним, мужнім, талановитим, неповторним. Особливо схильні підкреслювати свою неповторність невеличкі етноси, що живуть поруч із багаточисельними, потужними націями. Цим невеличким етносам, або, як їх називають, нацменшинам, потрібно весь час боротись, щоб компенсувати комплекс меншовартості, який може нав'язувати багаточисельний сусід – потужна нація.

ГЕТЕРОСТЕРЕОТИПИ – це сукупність оціночних суджень про інші народи. Гетеростереотипи можуть бути як позитивними, так і негативними, залежно від історичного досвіду взаємодії певних народів. Гетеростереотипи віддзеркалюють минулий та існуючий, позитивний та негативний досвід взаємодії народів, особливо у тих сферах діяльності, де ці народи активно

спілкувались. Наприклад, у сферах торгівлі, сільського господарства, будівництва та ін. Досвід спілкування народів, основою якого є діяльність, що спрямована на досягнення позитивного результату – чи то у торгівлі, чи у будівництві, – народжує позитивні образи іншої нації. А коли народи дізнаються один про одного воюючи, грабуючи, то складаються взаємні негативні стереотипи. Як правило, гетеростереотипи виникають через обмеженість міжетнічного спілкування. Риси, що властиві одиничним відомим представникам іншої етнічної групи, розповсюджуються на всю групу. Стереотипи, які складаються таким чином, у подальшому впливають на виникнення етнічних антипатій або етнічних симпатій.

Але навіть у нейтральних випадках етностереотип означає приписування певних етнічних ознак представникам інших етнічних груп, тобто сприяє розповсюдженню «приблизних», неточних характеристик, що в складних умовах може відкрити дорогу до расизму або шовінізму. Народи схильні сприймати й оцінювати навколишній світ та інші етноси крізь призму традицій і норм власної групи, які вважають за загальний еталон. Виникає так званий «ефект призми», що характеризує такий феномен, як етноцентризм.

3. Етноцентризм: його ознаки та умови виникнення

Етноцентризм (від гр. – етнос – група, плем'я, народ і латин. – центр – центр) – це схильність етнічних груп сприймати й оцінювати навколишній світ, природні та соціальні явища і процеси лише крізь призму традицій і норм власної групи, що їх вважають за загальний еталон. Етноцентризм фіксує відповідний ступінь розвитку самосвідомості етнічних спільностей, орієнтує членів етнічної групи на відокремлення від інших, на розмежування понять «ми» і «вони». Етноцентризм відображає та одночасно створює єдність етнічної групи, почуття «ми» перед обличчям зовнішнього світу.

При цьому етноцентризм не обов'язково пов'язаний з ворожим або настороженим ставленням до інших груп. Позитивне чи негативне ставлення до іншої нації залежить від реальних взаємовідносин між ними конфліктних чи дружніх. Інтенсивне спілкування з іншими групами, якщо воно не має конфліктного характеру, ліквідує обмеженість етноцентричного погляду на світ і на інші народи та дає змогу краще зрозуміти як свою, так й іншу культуру, сприяє зближенню народів.

А коли народи не співробітничать, а ворогують один з одним, етноцентризм призводить до націоналізму.

Етноцентризм і націоналізм. Роль масової інформації у формуванні етностереотипів

Проблемі вивчення причин і механізмів виникнення етностереотипів останнім часом приділяється велика увага. Це пов'язано, з одного боку, із зростанням національної свідомості, а з іншого – через загострення міжетнічних відносин, що призводять до етнічних конфліктів.

Як уже зазначалось, етностереотипи об'єднують людські спільноти у певну соціокультурну систему. Але в певні кризові моменти, консолідуючи «своїх», етностереотипи тою ж мірою диференціюють «чужих».

За таких умов у народі розвивається етноцентризм – зосередженість на проблемах власного етносу за рахунок утиснення прав і свобод інших етносів.

Отже, підкреслюючи позитивну та конструктивну роль етностереотипів у збереженні традиційних рис та особливостей національної культури, не можна не відзначити негативну дію тих стереотипів, які підкріплюються зверхнім ставленням до інших етносів і призводять до націоналізму в найгірших його формах.

Націоналізм – це явище досить складне і неоднозначне. Негативними рисами націоналізму є звеличення власної нації та протиставлення її іншим, а також розпалювання національної ворожнечі.

Стійкими та небезпечними можуть бути також стереотипи, що побудовані на міфах. Прикладом стереотипів, побудованих на міфах, може бути серйозний аналіз так званих «Протоколів сіонських мудреців» як істинного документа, і висновки з нього про єврейський народ як народ аморальний, хоча давно доведено, що «Протоколи...» – це фальшивка, а не документ. Насправді, євреї, як народ, не могли бути аморальними. Гарантом цього слугувала іудейська релігія, що сповідувала єдиного Бога.

Завдяки своїй релігії євреї вирізнялись вже у дохристиянські часи високою моральністю та дотриманням закону. Отже, засобом масової інформації часто належить негативна роль у формуванні етностереотипів.

4.Сутність етнічних конфліктів, їх об'єктивні та суб'єктивні умови виникнення.

Неадекватні етнічні стереотипи призводять до формування етноцентризму, який, у свою чергу, може спричиняти етнічні конфлікти.

ЕТНІЧНИЙ КОНФЛІКТ – це форма міжгрупового конфлікту, коли групи з протилежними інтересами поляризуються за етнічною ознакою. Причиною етнічних конфліктів, як правило, є позаетнічні, соціально-політичні або економічні суперечності, тому етнічні конфлікти часто бувають симптомами політичної чи економічної кризи. Наростання етнічного конфлікту супроводиться зростанням етноцентризму, який тою чи іншою мірою властивий етнічній самосвідомості різних рівнів розвитку; посиленням інтенсивності циркуляції в суспільстві негативних етнічних стереотипів, виокремленням націоналістичної ідеології.

Внутрішньою, власне, етнічною причиною етнічного конфлікту може бути зіткнення національних інтересів, тобто тих самих соціально-політичних та економічних інтересів, але таких, що визнаються на рівні національної самосвідомості фундаментальними життєвими потребами цього етносу. Усвідомлення цих інтересів усе більшою кількістю членів етнічної групи в ситуації зіткнення призводить до масового осмислення загрози цим інтересам і

потребує їх захисту. Причому загроза може бути як справжньою, так і вигаданою.

Іншою причиною етнічного конфлікту може бути політизація етнічної належності, коли соціальні верстви, що протистоять одна одній, поляризуються за етнічною ознакою. Етнічні конфлікти також можуть виникати і на релігійному ґрунті. Прикладом таких етнічних конфліктів, в основі яких лежить політика та релігія, може бути конфлікт між сербами-християнами та албанцями-мусульманами в Косові.

Особливої гостроти та розмаху набуває конфлікт через великий емоційний потенціал етнічної свідомості людей, можливості швидкої консолідації всіх соціальних груп цієї спільноти за етнічною ознакою.

5. Види етнічних конфліктів і стадії їх розвитку.

Залежно від території та типу етносу виділяють чотири види етнічних конфліктів.

Перший вид – це етнічний конфлікт, що виник у межах території однієї держави. Прикладом такого виду конфлікту може бути конфлікт у Нагорному Карабасі в Азербайджані між вірменами та азербайджанцями. До конфлікту було залучено майже все доросле населення Азербайджану. Етнічні конфлікти в рамках однієї країни спостерігаються між греками-кіпріотами та турками-кіпріотами. Слід зазначити, що в названих конфліктах фігурують не тільки етнічні, а й релігійні особливості, оскільки вірмени та греки традиційно належать до християн, а азербайджанці та турки – до мусульман.

Другий вид етнічних конфліктів спостерігається в рамках окремих держав (на час дослідження проблеми – це були республіки СРСР) між корінним етносом і російськомовним населенням. Корінні етноси республік Молдова, Латвія, Литва, Естонія бажали зберегти власну культуру, мову та отримати суверенітет. Російське ж населення здебільшого було проти не тільки суверенітету, а й поширення мови корінного етносу, оскільки ними підтримувалась масова русифікація. У названих республіках були прийняті законодавчі акти, які захищали національну мову. Після чого загострились суперечності між різними етнічними групами – росіянами та корінними етносами. Менше проблем було із запровадженням національної символіки, хоча й тут не все було безконфліктно.

Якщо ж за приклад взяти Україну (ще за радянських часів), то Закон про мови тут пройшов майже без протестів з боку російськомовного населення України, але проблеми із символікою набули в ряді випадків драматичного характеру. Справа в тому, що суперечності, пов'язані із запровадженням національної символіки, мають етнокультурний характер, вони пов'язані із соціально-психологічними мотивами національної психології. Нація пов'язує національні символи та культуру із національною величчю та перспективою для себе як народу, що має не формальний, а реальний статус державності. Аналогічний конфлікт упродовж багатьох років існує у Квебеку (Канада), де

франкомовне населення бореться проти англомовного за незалежність аж до відокремлення. У цих конфліктах, безумовно, спостерігається політичне забарвлення. Адже йдеться про національний суверенітет, який сприймається грузином, литовцем або українцем інакше, ніж росіянином.

Третій вид етнічних конфліктів є наслідком довільного державно-адміністративного поділу території країни. Мова йде, зокрема, про ієрархію: центр, республіка, автономія тощо, де вищий ступінь адміністративного рівня має вищий державно-правовий статус. Ця ієрархія раніше існувала в СРСР, а зараз ми маємо її залишки у Росії, Грузії. У ряді випадків це призвело до серйозних конфліктів, наприклад, між Грузією та Абхазією або Грузією та Південною Осетією. Підґрунтя цих конфліктів багато в чому обумовлено етнічними стереотипами, які формувалися протягом взаємодії етносів у певному часі.

Четвертий вид конфліктів – це так звані конфлікти між «центром» та іншими утвореннями, кожне з яких убачає в «центрі» диктат або й просто насилля. Так, у Росії цей вид конфліктів має глобальний характер, оскільки «центр» у свідомості має ототожнюється з Росією та російським етносом, і тому він набув форми конфлікту росіян та «неросіян». Найзапеклішим таким конфліктом є конфлікт із Чечнею.

Після визначення прихованих причин і джерел конфлікту наступним етапом буде корекція проблеми шляхом відповідної реакції. Наприклад, якщо етнічний конфлікт виникнув у результаті недостатньої уваги до чужої культури, відповідною реакцією буде пошук шляхів налагодження спілкування. Як правило, подібні конфлікти не виникають стихійно. У конфліктуючих є чітко визначене керівництво – ядро групи. У зв'язку з цим потрібно визначити, які приховані мотиви мають керівники (наприклад, бажання влади). Потім ці приховані мотиви розголошуються рядовим учасникам конфлікту та змальовуються їм їхні власні перспективи. Рядові учасники конфлікту, які, до речі, складають більшість у конфліктній групі, повинні будуть відповісти собі на запитання, чи згодні вони понести значні втрати заради ілюзорних цілей, принести в жертву своє благополуччя, здоров'я та життя – своє і своїх близьких.

При відповідному досвіді поведінки в конфліктних ситуаціях потенційних конфліктів можна взагалі уникнути, а конфліктну ситуацію використати як джерело для поліпшення відносин між етносами. Цей підхід базується на оцінюванні обставин, характерів, інтересів і потреб націй, які втягуються в конфлікт.

Спеціалісти з етноконфліктів зазначають, що в серйозних конфліктах завжди експлуатуються емоції учасників. Отже, одним із перших кроків у вирішенні конфлікту є подолання негативних емоцій, що народжені цим конфліктом.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. *Дайте визначення поняття «етноцентризм».*

2. *Вкажіть види етностереотипів.*
3. *Охарактеризуйте основні соціально-психологічні функції стереотипізації.*
4. *Визначте поняття етнічного конфлікту.*
5. *Назвіть основні причини етнічних конфліктів.*
6. *Вкажіть основні форми етнічних конфліктів.*
7. *Охарактеризуйте стадії етнічних конфліктів.*
8. *Які основні шляхи розв'язання етнічних конфліктів.*

Список використаних та рекомендованих джерел:

Базова література

1. Баронин А.С. Этническая психология/ А.С.Баронин. - Тандем, 2000.
2. Кафарський В.І. Етнологія: Затверджено МОНУ як підручник/ В.І.Кафарський, Б.П.Савчук. - Центр навчальної літератури, 2006/
3. Куранова С.І. Основи психолінгвістики: Навчальний посібник. Реком. МОНмолодьспорт України для студ. ВНЗ/ С.І.Куранова . - Академія, 2012.
4. Лисенко Н.В. Етнопедagogіка дитинства: Навчально-методичний посібник/ Н.В.Лисенко. - Видавничий дім "Слово", 2011.
5. Лозова О.М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: Рекомен. МОН молодьспорт України/ О.М.Лозова. - Слово, 2011.
6. Львовочкіна А.М. Етнопсихологія (CD)/ А.М.Львовочкіна. - МАУП, 2002.
7. Манакін В.М. Мова і міжкультурна комунікація: Навч. посібник/ В.М.Манакін. - Академія, 2012.
8. Савицька О.В. Етнопсихологія: Навчальний посібник. Рекомендовано МОНУ для студ. вищ. навч. закл./ О.В.Савицька, Л.М.Співак. - Каравела, 2011.
9. Семенов А.К. Психология и этика менеджмента и бизнеса: Учебное пособие/ А.К.Семенов, Е.Л.Маслова. - Информационно-внедренческий центр Маркетинга, 2000.
10. Социальная психология: Учеб. пособие для вузов/ Под ред. Журавлева А.Л. Per Se, 2002.
11. Стефаненко Т. Етнопсихологія: Учебник для студ. вузов/ Т.Стефаненко. - Академический проект, 2000.
12. Тиводар М. Етнологія: Реком. МОНУ як навч. посібник для студ. істор. спец. ВНЗ/ М.Тиводар. - Світ, 2004.
13. Юрій М.Ф. Етнологія: Навчальний посібник/ М.Ф.Юрій.- Дакор, 2006.
14. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології/ В.Янів. - Знання, 2006.

Допоміжна література

1. Андреева Г. М. Социальная психология./ Г. М. Андреева. — М.: МГУ, 1988.
2. Бороноев А. О., Павленко В. Н. Этническая психология./ А. О.Бороноев, В. Н Павленко. — СПб., 1994
3. Гнатенко П. И. Национальный характер: Монография. / П. И. Гнатенко. — Днепропетровск, 1992.
4. Гнатенко П. И. Национальная психология: Монография. / П.И. Гнатенко. — Днепропетровск, 2000.
5. Гнатенко П. І. Український національний характер. / П.І. Гнатенко. — К., 1994.
6. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Этнические установки и этнические стереотипы. / П. И.Гнатенко, В. Н. Павленко. — Днепропетровск, 1995.
7. Грехем Скотт Дж. Конфликты и пути их преодоления. / Скотт Дж. Грехем— К., 1991.

8. Етнічна психологія: Навч.-метод. посіб. / За ред. В. Д. Хрущ. — Івано-Франківськ, 1994.
9. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доп. та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / О. В. Киричук. — К.; Луцьк, 1994. — С. 7–20.
10. Кон И. С. К проблеме национального характера // История психологии. / И. С. Кон. — М.: Наука, 1971. — С. 141–158.
11. Кон И. С. Национальные особенности психологии людей // Социальная психология. / И. С. Кон. — М.: Политиздат, 1975. — С. 141 — 153.
12. Кожанов А. А. Методика исследования национального самосознания. / А.А. Кожанов— М., 1978.
13. Липа Ю. Призначення України. / Липа Ю. — Л.: Просвіта, 1992.
14. Павленко В. Н., Таглин С. А. Введение в этническую психологию: Учеб. пособие. / Павленко В. Н. — Харьков, 1992.
15. Павленко В. Н., Таглин С. А. Факторы этнопсихогенеза: Учеб. пособие. / В. Н. Павленко, С. А. Таглин— Харьков, 1993.
16. Павленко В. М., Таглин С. О. Етнопсихологія: Навч. посіб. / Павленко В. М. — К., 1999.
17. Пірен М. Основи етнопсихології: Підручник. / М.Пірен— К., 1996.
18. Пірен М. Етнополітичні процеси у сучасній Україні. / М.Пірен — К., 1999.
19. Психология национальной нетерпимости. — Минск, 1998.
20. Солдатенко В. Ф., Крижанівський В. П., Левенець Ю. А. Українська ідея: Історичний нарис. / В. Ф. Солдатенко, В. П. Крижанівський, Ю.А.Левенець. — К.: Наук. думка, 1995.
21. Стефаненко Т. Етнопсихологія: Учебник для высших учебных заведений. / Т. Стефаненко— М., 2000.
22. Субтельний О. Україна. Історія. — 2-ге вид. / О.Субтельний — К.: Либідь, 1992.
23. Сухарев В., Сухарев М. Психология народов и наций. / В.Сухарев, М. Сухарев— Днепропетровск: Сталкер, 1997.
24. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. — К.: МАУП, 2000.
25. Хрущ В. Етнопсихологічні аспекти вивчення української ментальності // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / В.Хрущ. — К.; Луцьк, 1994.
26. Хрущ О. Почуття людської ментальності // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. О. Хрущ. — К.; Луцьк, 1994.
27. Шкляр Л. Е. Этнос. Культура. Личность. / Л. Е. Шкляр— К.: Наук. думка, 1992.
28. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. / Ю.В.Бромлей— М.: Наука, 1984.
29. Гнатенко П. И., Кострюкова Л. О. Национальная психология: анализ проблем и противоречий. П. И.Гнатенко, Л.О.Кострюкова. — К., 1990.

30. Григорієв Н. Українська національна вдача. / Н.Григорієв — Вінніпег, 1941.

15. Інформаційні ресурси

1. Бібліотека МДУ, Філатова,16 - <http://msu.edu.ua/library/>
2. Мукачівська міська централізована бібліотека, ім. О.Духновича, вул. Духновича, 1 <http://www.muklib.mk.uz.ua/>
3. Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка. м.Ужгород, вул. Проспект Свободи, 16 - <http://biblioteka.uz.ua/>
4. Українські підручники он-лайн: <http://pidruchniki.ws/>
5. Психологічна бібліотека Псі-фактор: <http://psyfactor.org>
6. Бібліотека психологічної літератури: <http://psylib.kiev.ua/>

Навчально-методичне видання

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

Курс лекцій

Укладач:
Воронова О.Ю.

Тираж 5 пр.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 4916 від 16.06.2015 р.

Редакційно-видавничий відділ МДУ,
89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>